

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ХАРКІВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н.КАРАЗІНА

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ

КАФЕДРА ПРИКЛАДНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: «Взаємозв'язок Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків»

Студентки 2 курсу групи ЗПС-61
другого (магістерського) рівня вищої освіти
освітньо-професійної програми «Психологія»
за спеціальністю 053 — ПСИХОЛОГІЯ
Анжеліки ЛЬОВКІНОЇ

Керівник: к. психол. н., доц.
Євгенія СКВОРЧЕВСЬКА

Чотирьохрівнева шкала оцінювання _____
Кількість балів: _____

Члени комісії _____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)
_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)
_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

м. Харків — 2023 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ ТА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	6
1.1. Поняття Інтернет-залежності.....	6
1.2. Поняття агресії та агресивної поведінки у психології	12
1.3. Комунікативні особливості особистості у підлітковому віці.....	18
Висновки до першого розділу.....	25
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ ТА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	27
2.1. Мета, завдання, характеристика вибірки.....	27
2.2. Опис методів дослідження	27
Висновки до другого розділу	33
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ІНТЕРНЕТ- ЗАЛЕЖНОСТІ ТА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	34
3.1. Дослідження Інтернет-залежності підлітків.....	34
3.2. Дослідження агресивної поведінки підлітків.....	37
3.3. Дослідження комунікативних характеристик підлітків.....	40
3.4. Вивчення взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків.....	44
3.5. Визначення місця комунікативних характеристик у структурі взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків	47
Висновки до третього розділу.....	51
ВИСНОВКИ.....	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	56
ДОДАТКИ.....	62

ВСТУП

Актуальність проблеми. Згідно з останніми даними Digital Global Overview Report, на сьогоднішній день Інтернетом користується 62,5% населення Землі. Сучасні глобальні мережі, вдосконалюючись з метою створення найбільш сприятливих для людей умов, дозволяють суспільству значно прискорювати темпи розвитку.

З іншого боку, глобальні мережі можуть привносити низку негативних чинників, одним з найбільш суттєвих серед яких є Інтернет-залежність. Даний вид адикції несе ризик для зростаючого покоління, яке через недостатню психологічну зрілість може зазнавати значної шкоди. Це, передусім, стосується представників підліткового віку, — для підлітків контроль з боку дорослих вже не є настільки ж виразним, як у попередні вікові періоди; з іншого боку, відповідальність, притаманна зрілій особистості, ще не входить до стійких особистісних характеристик підлітків.

Поєднання природи Інтернет-залежності і психологічних особливостей підліткового віку несе ризик занурення підлітка у віртуальне середовище настільки, що сімейні стосунки, спілкування з однолітками, навчання та решта аспектів життя, що не пов'язані з цим середовищем, можуть викликати значне неприйняття, — аж до агресивної ворожості.

Поширеність Інтернету у сучасному світі призвела до появи низки присвячених даній тематиці наукових робіт, і в них усіх підтверджується вплив Інтернет-залежності на формування агресивної поведінки підлітків.

З іншого боку, у сьогоденній психології недостатньо вивчена проблема дослідження чинників, що можуть мати відношення до потенційних механізмів формування агресивної поведінки внаслідок розвитку Інтернет-залежності. Отже, в рамках нашої роботи ми спробуємо отримати результати, які б сприяли

розширенню уявлень про взаємозв'язок Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків.

Мета роботи: дослідити взаємозв'язок Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків.

Об'єкт роботи: Інтернет-залежність.

Предмет: взаємозв'язок Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків.

Завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків.
2. Визначити рівень Інтернет-залежності підлітків.
3. Дослідити агресивну поведінку підлітків.
4. Дослідити взаємозв'язок Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків.
5. Визначити місце комунікативних характеристик у структурі взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків.

Гіпотези: 1) Інтернет-залежність пов'язана з високим рівнем агресивності у поведінці підлітків;

2) комунікативна соціальна компетентність і самоконтроль у спілкуванні входять до структури чинника, що характеризує взаємозв'язок Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків.

Методи роботи:

Теоретичні: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація, класифікація теоретичного матеріалу з теми взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків.

Емпіричні: Методика «Інтернет залежність» (К. Янг, в адаптації К. Давиденко). Опитувальник агресивності (А. Басса, А. Дарки). Методика «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (КСК). Методика визначення труднощів у встановленні контактів (адаптація: М. В. Лемак, В. Ю. Петрище).

Статистичні: для перевірки отриманих даних на відповідність закону нормального розподілу — критерій Колмогорова-Смирнова; для вивчення рівнів виразності показників Інтернет-залежності, агресивної поведінки та комунікативних характеристик підлітків — описові статистики; для пошуку взаємозв'язків Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків — кореляційний аналіз r -Спірмена; для визначення місця комунікативних характеристик у структурі взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків — факторний аналіз (метод головних компонент з обертанням Варімакс).

Характеристика вибірки. У дослідженні взяли участь 52 підлітка у віці від 9 до 14 років із загальноосвітніх шкіл Харкова, Полтави, Кропивницького, Івано-Франківська та Миколаєва.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що результати роботи можуть бути використані при розробці тренінгових програм, спрямованих на зниження Інтернет-залежності у підлітковому віці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ ТА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Поняття Інтернет-залежності

Інтернет-залежність вивчали наступні зарубіжні дослідники: А. Голдберг, Х. Кеш, М. Орзак, М. Шоу, К. Янг та ін., і вітчизняні вчені: В. М. Богуш, А. С. Воропай, Т. В. Карабін, В. В. Корнієнко, В. П. Ходан, Я. В. Шугайло та ін.

Поняття Інтернет-залежності було відкрито А. Голдбергом у 1994 році, коли дослідник звернув увагу на особливий поведінковий розлад, що проявлявся у зв'язку з надмірною прихильністю до Інтернету. Для розладу було характерним падіння інтересу до соціальної, професійної, сімейної, навчальної та інших сфер, тобто, то всього, що зазвичай у значній мірі визначає життєдіяльність ментально здорової людини [55].

Таким чином, дослідник став першим, хто визнав негативний характер надмірної прихильності до глобальної мережі.

К. Янг розвинула наукові думки А. Голдберга і визначили Інтернет-залежність як нав'язливий важкоконтрольований потяг до користування глобальною Веб-мережею. Дослідниця не тільки дала визначення Інтернет-залежності, яке є актуальним і по сьогоднішній день, а й диференціювала дане явище, ґрунтуючись на особливостях симптомів, характерних для даного розладу. К. Янг виділила, по-перше, так званий нав'язливий Веб-серфінг — постійний перегляд різних Веб-сторінок, навіть якщо об'єктивна потреба в цьому відсутня. По-друге, авторка говорила про віртуальні знайомства як про окремий тип Інтернет-залежності. Кіберсексуальна активність нею також розглядалася як унікальний різновид зазначеного розладу. Також К. Янг виділила як окремі категорії Інтернет залежності — пристрасть до мережевих ігор та надмірне захоплення віртуальними торгами/азартними додатками [56].

Тобто, в ході класифікації дослідниця не тільки виділила види залежності від глобальної мережі, а й навела чіткі ознаки, притаманні Інтернет-залежності як розладу.

Вже на початкових етапах дослідження поняття Інтернет-залежності М. Орзак сформулювала ознаки, за якими можна доволі точно визначити виникнення даного розладу; і слід відзначити, що вони є актуальними і в умовах сьогодення. Симптоми залежності від глобальної мережі дослідниця розподілила на дві групи: психологічні та фізіологічні.

Серед психологічних М. Орзак виділила: зростання позитивних емоцій та поліпшення самопочуття під час перебування в Інтернеті (відповідно, погіршення зазначених характеристик за неможливості виходу у глобальну мережу); постійне збільшення часу перебування за пристроєм, через який здійснюється вихід до Інтернету; складнощі у контролі часу перебування у мережі; самоізоляція від соціального оточення; проблеми у сімейній або робочій (навчальній) сферах; агресивність при відсутності змоги вийти в Інтернет; асоціальні прояви у поведінці тощо.

До фізіологічних ознак Інтернет-залежності дослідниця віднесла: сухість в очах; проблеми у нервових каналах м'язів, викликані тривалим перенапруженням; розлади травлення; головні болі; зміни у режимі сну та ін. [51].

Таким чином, М. Орзак значною мірою розширила уявлення про критерії визначення Інтернет-залежності.

Варто відзначити, що, не дивлячись на актуальність для сучасності значної частини досліджених на початку вивчення Інтернет-залежності фундаментальних особливостей, певна їхня частина наразі вимагає перегляду. Здебільшого це пов'язано зі стрімким видозміненням у порівнянні з 1990-ми роками самого об'єкту залежності — Інтернету. З огляду на об'єктивне виразне зростання швидкості передачі даних, очевидно, Веб-серфінг по текстових та зображальних сторінках значною мірою поступається перегляду

відеохостингів; кіберсексуальна активність наразі має змогу для реалізації через потокові відеотрансляції; реалістичність ігрової графіки сьогодні значно більше ускладнює диференціацію віртуального та реального життя тощо. Отже, тому далі ми маємо на меті зосередитися на більш сучасних дослідженнях, присвячених проблемі Інтернет-залежності.

Я. В. Шугайло звернула увагу на те, що накопичені наразі знання щодо Інтернет-залежності є недостатньо переконливими в аспекті визначення тієї межі, яка однозначно і точно відділяє даний розлад від звичайного захоплення глобальною мережею. Наприклад, збільшення часу перебування в Інтернеті за певних умов може спричинятися об'єктивною необхідністю (робочі доручення або навчальні завдання тощо). То ж, авторка пропонує визначати початок формування Інтернет-залежності за тією межею, за якою починає виникати ризик шкоди для фізичного або психічного здоров'я [37].

Виходячи з вищесказаного, очевидно, що Інтернет-залежність як теоретичний конструкт вимагає постійного аналізу (та за необхідності перегляду) на предмет актуальності меж і критеріїв його визначення.

Значною мірою було доповнено уявлення про вплив Інтернет-залежності на міжособистісне спілкування в дослідженнях В. В. Корнієнко зі співавторами, в яких встановлено, що даний розлад є пов'язаним з проблемами у диференціюванні позитивних і негативних моментів власного «Я» як елемента міжособистісної взаємодії; зниженням психологічного благополуччя, самооцінки, довіри до себе і здатності до глобального співставлення; падінням самоповаги та самопослідовності; та збільшенням самозвинувачення [19].

З цього слідує, що, оскільки при Інтернет-залежності страждає «Я» як складова соціальної діяльності, адекватність міжособистісної взаємодії у залежних від глобальної мережі значною мірою знижується.

В. П. Ходан та В. М. Богуш в якості одного з основних чинників формування Інтернет-залежності визначали знижену самооцінку та невпевненість у собі — характеристик, що ускладнюють побудову

продуктивних міжособистісних відносин. На думку дослідників, Інтернет здатен значною мірою компенсувати у сприйнятті невпевнених у собі особистостей з низькою самооцінкою брак спілкування та уваги [35].

Тобто, В. П. Ходан та В. М. Богуш розглядають глобальну мережу як засіб для зниження негативних переживань, викликаних згаданою вище неадекватністю міжособистісної взаємодії.

А. Воропай визначає Інтернет-залежність як один з видів соціальної адикції. Автор вважає, що існує певна низка психологічних особливостей, яка сприяє формуванню соціальної адикції як такої. Але слідування за об'єктом залежності в реальній дійсності може зустрічати перепони у вигляді вже названих вище низької самооцінки, невпевненості у собі тощо, — то ж, Інтернет, з огляду на його доступність, безпеку, анонімність та легкість у використанні, сприяє переходу вказаної адикції у віртуальну площину [6].

Виходячи з вищесказаного, Інтернет-залежність має виключно соціальну природу, і поза межами соціуму існування даного феномену було б неможливим.

Р. Моцик відзначав, що формування Інтернет-залежності є процесом, що формується поетапно. Згідно з автором, перше знайомство з Інтернетом та формування залежності від глобальної мережі розділені кількома стадіями, що визначають взаємодію з віртуальним середовищем загалом. На першому етапі людина зазвичай вивчає можливості Інтернету; з'ясовує, чому вона може навчитися за допомогою нього. На другому, коли основні принципи роботи з глобальною мережею вже відомі, Інтернет використовується виключно для роботи або навчання. Для третього етапу характерне надмірне використання Інтернету — в тому числі для відпочинку, розваг, спілкування тощо. На четвертому етапі в нормі має відбуватися розчарування надмірним захопленням Інтернетом, внаслідок чого людина у значній мірі відсторонюється від глобальної мережі. Нарешті, на останньому, п'ятому, етапі (якщо, знов-таки, мати на увазі нормальний розвиток взаємодії з віртуальним середовищем)

людина, що на власному досвіді відчула особливості застосування глобальної мережі, вже має використовувати Інтернет у повсякденному житті достатньо гармонійно. Але, на думку Р. Моцика, через певні психологічні особливості (зокрема, низький рівень самоконтролю і саморегуляції) низка людей не переходить на стадію розчарування Інтернетом; і, залишившись на третьому етапі, дані особи потрапляють під значний ризик формування Інтернет-залежності [24].

Таким чином, Інтернет-залежність не може розвиватися єдиномоментно, — і даний факт слід визначати як доволі позитивний, оскільки він надає значні можливості для корекції даного розладу до його повного формування.

Н. Бугайова відзначала, що, в першу чергу, Інтернет-залежність призводить до викривлення взаємодії з реальним світом, що проявляється у когнітивних та психофізіологічних особливостях адикта [4].

Отже, дослідниця робила акцент на загальній негативізації світосприйняття, викликаній Інтернет-залежністю, підкреслюючи, що, за умови формування зазначеної адикції, в першу чергу, страждає пізнавальна сфера особистості.

А. Церковним було емпірично доведено, що формування Інтернет-залежності неодмінно пов'язане зі страхом дорослішання; спрямованістю на неадекватні взірці для наслідування; неспроможністю до побудови перспективних планів; уникненням тісних, довірливих стосунків; невмінням мобілізувати власні психологічні ресурси; та втечею від самовизначення [36].

З огляду на сталу та фундаментальну природу перелічених явищ, цілком правомірним буде розглядати їх не просто у зв'язку з Інтернет-залежністю, а в якості чинників, що визначають і детермінують даний вид адикції.

Т. В. Карабін відзначав, що підлітки, з огляду на недостатню зрілість їхньої емоційної сфери та слабку сформованість саморегуляції, можуть доволі легко потрапляти у залежність від Інтернету. Автором емпірично доведений

зв'язок залежності від глобальної мережі у підлітковому віці з ригідністю, тривожністю, фрустрованістю та агресивністю [15].

В свою чергу В. Посохова дійшла висновку, що основними причинами формування Інтернет-залежності особистості, що знаходиться в процесі активного формування, є низька толерантність до фрустрації; деформація мотиваційно-потребової сфери; емоційна незрілість; депресивні та тривожні нахили; спрямованість на регресуючу поведінку; дезадаптивність; неспроможність до критичної оцінки власної активності; викривлення рівня домагань; проблеми міжособистісного характеру тощо [27].

А. Єгоров зі співавторами також підтвердили, що саме підлітки є найбільш схильною до Інтернет-залежності віковою категорією. При цьому дослідники визначили, що для Інтернет-залежного підлітка притаманне вкрай виразне антисоціальне налаштування на оточення, агресивність та депресивні прояви [9].

Таким чином, узагальнення вказаних робіт дозволяє зробити висновок про достатньо складну та багатовимірну природу Інтернет-залежності, яку неможливо пояснити з позиції лише однієї окремо взятої особистісної сфери.

Д. Леван, вивчаючи Інтернет-залежних підлітків, спробував побудувати їхній психологічний портрет. Дослідником визначено, що для таких осіб є характерним перманентний стан очікування кожного наступного виходу в Інтернет; роздратування при вимушеному відволіканні від пристроїв, за допомогою яких здійснюється вхід до глобальної мережі; нав'язливе бажання перевірити стрічки і власні профілі у соціальних мережах, а також, — поштову скриньку; нехтування домашніми справами, домовленостями з іншими, навчанням, гігієною, сном та здоров'ям загалом на користь Інтернет-сесій; неможливість уявлення власного життя без глобальної мережі [20].

Отже, з огляду на наведені вище результати досліджень, Інтернет-залежність зачіпає всі без винятку сфери функціонування особистості.

Таким чином, нами розглянуте явище Інтернет-залежності. Було встановлено, що в дане поняття слід вкладати нав'язливий важкоконтрольований потяг до користування глобальною Веб-мережею, який супроводжується низкою негативних наслідків, зокрема, в емоційній, вольовій та міжособистісній сферах. Інтернет-залежність значною мірою пов'язана з агресивністю, депресивними проявами, згортанням соціальних контактів та загальною загрозою для психічного та фізіологічного здоров'я. Особливо небезпечною Інтернет-залежність є для підлітків, оскільки у підлітковому віці емоційна зрілість, саморегуляція і спроможність до самовизначення не є сформованими на рівні, достатньому для нормування надходження стимулів, що може надавати глобальна мережа.

1.2. Поняття агресії та агресивної поведінки у психології

Поняття «агресії» та агресивної поведінки вивчали наступні зарубіжні дослідники: А. Бандура, А. Басс, Р. Берон, А. Дарки, Х. Дельгадо, Р. Річардсон, Х. Хекхаузен, З. Фрейд, Е. Фромм та ін.; а також вітчизняні вчені: О. С. Босак, В. С. Єрмоліна, О. В. Канарова, Ю. В. Качанова, О. В. Качмар, О. Є. Мойсеева, Н. А. Перхайло та ін.

Згідно з О. Качмар, таке явище, як агресія, здавна викликало цікавість у науковців різноманітних профілів; але статусу систематичного предмету дослідження воно набуло лише у ХХ столітті. Дослідниця підкреслює, що зазначене поняття формувалося в руслі різних наук, зокрема, філософії, психології, релігієзнавства та низки інших; отже воно передбачало наявність різних підходів до свого вивчення. І таке положення речей є характерним також для сучасного розуміння агресії [18].

О. Босак говорить, що поняття агресії пішло від латинського терміну «aggressio», яке в буквальному сенсі визначається як «напад». При цьому автором відзначається, що протягом історії науки визначення зазначеного терміну не завжди характеризувалося одностайністю. До XIX століття агресія ототожнювалася з активністю, — як негативного, так і позитивного спрямування. Згодом тезаурус вказаного визначення став дещо вужчим — в поняття агресії почала вкладатися ворожість до оточення. Визначення агресії, яке надає сам автор, пов'язане з репрезентацією даного явища як вмотивованої, неадекватної по відношенню до суспільних норм, поведінки деструктивного спрямування, що несе різноаспектну шкоду для оточуючих людей, або спричиняє виникнення в них психологічного дискомфорту [3].

З цього слідує, що поняття агресії ставало дедалі більш дискретним та диференційованим з накопиченням психологією методологічних знань.

З. Фрейд пов'язував агресію з людським прагненням до смерті; проте дослідник визнавав, що агресія, будучи вродженою, обумовлена самою людською природою. В свою чергу, прояв агресії автор визначав як необхідність «розрядки» внутрішньої енергії, заперечуючи, що її причина лежить поза межами людського організму [47].

Виходячи з вищесказаного, природа агресії, як і більшість психологічних явищ в рамках психодинамічного підходу до особистості, визначалася З. Фрейдом в якості феномену, що йде з неусвідомлюваних структур психіки.

Х. Дельгадо наполягав на тому, що агресію не можна розглядати як ізольоване явище, — тобто, як категорію, що існує поза межами особистості. Отже науковець зосередився на вивченні агресивності як особистісного параметру, що визначає прояв агресії. При цьому автор визначав даний параметр як поведінкову реакцію, що ґрунтується на спрямованості до застосування силового нанесення шкоди оточенню [44].

Таким чином, дослідник визнавав високу стійкість агресії як психологічного явища, ступінь якої визначає схильність людини до нанесення шкоди іншим.

Х. Хекхаузен трактував агресію з позиції природно обумовленого механізму виживання, визначаючи дане явище як специфічну поведінку, на меті якої стоїть усунення всього, що несе загрозу для організму [50].

Отже, у поглядах науковця агресія не характеризується негативністю, а навпаки, — визначається як надважлива складова функціонування індивіда.

Е. Фромм вказував на неможливість однозначного визначення агресії, оскільки, на думку автора, ця категорія може бути представлена у двох суттєво відмінних формах: так звана доброякісна агресія, яку Фромм визначав як генетично обумовлену вроджену властивість, яка спрямована на забезпечення збереження життя (по аналогії з визначенням агресії у наведених вище уявленнях Х. Хекхаузена); та злоякісна, яка, на думку вченого, проявляється у набутому прагненні руйнувати та у потягові до домінування над іншими [48].

Таким чином, Е. Фромм підтримав ідеї Х. Хекхаузена щодо критичної важливості агресії для існування людини, проте дослідник відзначив, що такий її різновид є не єдиним, і що паралельно з ним існує ще агресія з виключно деструктивним характером.

А. Басс визначав агресію як реакцію, спрямовану на заподіяння шкоди іншому організму, яка може проявлятися у різних формах. На думку автора, основні форми агресії мають виявлятися на основі трьох дихотомічних шкал: 1) фізична/вербальна агресія (визначає застосування сили чи мовленевого психологічного тиску); 2) активна/пасивна (визначає інтенсивність агресивних проявів); та 3) пряма/непряма (визначає ступінь спрямованості на конкретну особу) [41].

У подальшому, відштовхуючись від зазначених шкал, А. Басс разом з А. Дарки на основі емпіричних досліджень виділили п'ять унікальних типів

агресії: фізична агресія; роздратування; негативізм; опосередкована агресія та вербальна агресія [42].

З вищесказаного слідує, що А. Басс та А. Дарки були першими, хто запропонував багатовимірну модель структурної організації явища агресії.

Намагаючись пояснити природу агресії, Р. Берон та Д. Річардсон наполягали на тому, що це явище слід розглядати не у вузькому сенсі — як установку або емоцію, а як комплексну модель поведінки. Дослідники відзначили, що будь-яка агресія, що проявляється на рівні суспільства, має обов'язково ґрунтуватися на певній системі установок та мотивів, — і саме це робить людську агресію набагато складнішою, ніж ту, що проявляється виключно на тваринному рівні [40].

Отже, Р. Берон та Д. Річардсон запропонували ототожнювати людську агресію та насильство.

Згідно з А. Бандурою, формування агресивних проявів є аналогічним до виникнення будь-яких інших паттернів поведінки, яке дослідник пояснював механізмами наслідування. При цьому науковець відзначав, що розвиток агресії має описуватися у трьох категоріях: 1) джерело агресивних дій та способ, в який ці дії здійснюються; 2) стимулюючі агресію чинники; 3) регулюючі реалізацію агресивних дій умови. Також А. Бандура підкреслював, що всі зазначені категорії обов'язково детермінуються гормональними та генетичними особливостями індивіда, що проявляє агресію [38].

Таким чином, А. Бандура визнавав багатофакторну природу агресії, — тобто, те, що дане явище неможливо пояснити, роблячи окремий акцент лише на зовнішніх або виключно внутрішніх психологічних процесах людини.

В світлі мети та завдань нашої роботи вкрай важливим є звернення уваги на наукові роботи, присвячені дослідженню агресії у підлітковому віці. О. Мойсеєва в ході власних досліджень дійшла висновку, що існує ціла низка специфічних чинників, що призводять до формування агресивних реакцій саме у підлітковому віці. До них дослідниця віднесла: 1) індивідуально-психологічні

характеристики, — зокрема, особистісну тривожність, емоційну нестійкість, нерозвиненість інтелекту, несформованість здатності до самоконтролю та прогнозування наслідків власної поведінки; 2) особливості самосвідомості та особистісної спрямованості, — такі, як: неадекватність рівня домагань та самооцінки, низька моральність; та 3) соціально-психологічні чинники, наприклад, соціальна дезадаптивність, низький статус підлітка серед однолітків, деструктивне виховання або негативний вплив засобів масової інформації тощо [23].

Виходячи з вищесказаного, О. Мойсеєва запропонувала тривимірну модель впливу Інтернет-залежності на агресивність підлітків, яка показує, що найбільш чутливими до залежності від глобальної мережі аспектами особистісного функціонування підлітків є: комунікативна сфера, самосвідомість та індивідуально-психологічні параметри, і саме розлади даних складових призводять до активного зростання агресивних імпульсів.

О. Босак визначив, що у підлітковому віці вкрай критичним для формування агресії та, відповідно, агресивної поведінки, є вплив соціально-економічної складової, негативізація якої створює виразно-сприятливі умови для придушення системи цінностей, що має певним чином регулювати агресивну поведінку. Дослідником підкреслюється, що підлітковий період слід визначати як сенситивний в аспекті формування ситуацій, що порушують нормативний особистісний розвиток; і ці порушення, на думку автора, в багатьох ситуаціях можуть призводити до ескалації агресії [3].

Аналогічно розглядали агресію О. Канарова та В. Єрмоліна, які також підкреслювали, що підлітковий період є найбільш вразливим з позиції можливостей опанування агресії. Дослідниці відзначають, що агресія підлітків чи не найбільшою мірою деструктивно позначається на міжособистісних стосунках, що, з огляду на провідний мотив діяльності підліткового віку (спілкування з однолітками), може значною мірою негативно вплинути на особливості соціальної взаємодії протягом усього подальшого життя. В ході

власних емпіричних досліджень авторки дійшли висновку, що агресія у підлітковому віці є одночасно і домінуючою стратегією захисту, і однією з ведучих тенденцій в рамках спілкування [14].

Отже, як О. Босак, так і О. Канарова та В. Єрмоліна, — роблять наголос, з одного боку, на нормативності агресії у підлітковому віці; з іншого — на тому, що, не враховуючи зазначеного нормативно-вікового зростання агресії, варіювання останньої здійснюється здебільшого зовнішніми чинниками.

Н. Перхайло також робить акцент на зв'язку агресії і спілкування з однолітками як провідного мотиву діяльності підліткового віку, підкреслюючи важливість дослідження саме вербальної агресії. Дослідником відзначається, що здебільшого вербальна агресія підлітків зумовлюється: прагненням до домінування та відстоювання авторитету; бажанням привернути увагу; нерозвиненістю комунікативних навичок тощо [26].

Таким чином, Н. Перхайло визначає вербальну агресію у підлітковому віці як певну модель поведінки, що обумовлює особливості соціальної взаємодії у різних емоційних станах.

Отже, ми розглянули поняття агресії та агресивної поведінки; і, з огляду на сказане, слід відзначити, що наведені два явища є між собою нерозривно пов'язаними, хоча, очевидно, що вони не є абсолютно тотожними. Агресія — це реакція, спрямована на заподіяння шкоди іншому; натомість, агресивна поведінка — модель діяльності, через яку проявляється агресія. Відповідно, агресивність — це характеристика особистості, яка вказує на схильність людини до прояву агресії в рамках агресивної поведінки.

Слід підкреслити, що питання агресії і агресивної поведінки є вкрай актуальним в контексті підліткового віку, оскільки даний факт неодноразово підкреслювався цілою низкою дослідників. При цьому авторами відзначалося, що причини зазначеної актуальності криються, у тривожності, емоційній нестійкості, недостатній розвиненості інтелекту, несформованості здатності до самоконтролю та прогнозування наслідків власної поведінки, неадекватності

рівня домагань та самооцінки, низькій моральності, соціальній дезадаптивності, низькому статусі підлітка серед однолітків, несприятливості соціально-економічної ситуації та ще цілому комплексі чинників, що мають змогу активно проявлятися саме у підлітковому віці.

Отже, можна зробити висновок, що з усіх підходів до вивчення поняття агресії, розглянутих вище, найбільш відповідною меті і завданням нашого дослідження є концепція агресії А. Басса та А. Дарки. Це зумовлюється, по-перше, тим, що саме дані автори пропонують найбільш однозначне визначення агресії як реакції, спрямованої на заподіяння шкоди іншому організму. По-друге, концепція даних науковців дозволяє у високому ступені диференційно підійти до виділення видів агресії, тобто, А. Басс та А. Дарки пропонують підхід, при якому з'являються максимально сприятливі умови для максимально ретельного розрізнення особливих форм агресивних проявів. По-третє, зазначена диференціація, враховуючи виділення фізичної агресії; роздратування; негативізму; опосередкованої та вербальної агресії, максимально враховує виділення комунікативного компоненту, який, як ми встановили в ході попереднього аналізу, є вкрай важливим в контексті вивчення підліткового віку.

1.3. Комунікативні особливості особистості у підлітковому віці

Комунікативні особливості особистості у підлітковому віці вивчали наступні зарубіжні дослідники: Д. Елкінд, Е. Еріксон, Д. Мейкенбаум, А. Сіларс, Г. Фабіано, З. Фрейд, С. Холл та ін.; і вітчизняні вчені: О. М. Боровець, О. В. Зінченко, О. Ф. Іванова, М. Г. Миронець, Л. М. Проколієнко, Є. О. Романенко, Г. П. Тарасюк та інші.

З точки зору Є. О. Романенка, трактування комунікативної сфери особистості в психології є доволі однозначним: в дане поняття вкладається

область соціальної взаємодії людини, а рамках якої відбувається передача або отримання інформації між двома або кількома особами [28].

Таким чином, не дивлячись на вказану однозначність, комунікативна сфера представляється як вкрай складне явище, оскільки нею передбачено не простий обмін інформацією, а її отримання або передача в рамках багатоаспектної соціальної взаємодії.

Думки багатьох фахівців (Е. Еріксон, А. Фурман, М. Миронець та ін.) в області вікової психології збігаються в тому, що із вступом у підлітковий період акценти у соціальній ситуації розвитку дитини змінюються кардинальним чином: авторитет батьків та інших дорослих в очах підлітка відчутно падає; навчальна діяльність витісняється взаємодією з подібними до себе; установки та мотиви перепідкорюються прагненню до набуття і збереження найбільш вигідних позицій у власному оточенні однолітків. З огляду на це, комунікативні характеристики в підлітковому віці проявляють себе не тільки як один з інструментів соціальної взаємодії, а й як необхідний засіб забезпечення усього подальшого особистісного розвитку [22; 33; 46].

С. Холл відзначав, що становлення комунікативної сфери підлітка спрямоване на здобуття почуття індивідуальності, настання якого можливе лише після подолання кризи самосвідомості. До моменту появи зазначеного почуття «Я» підлітка як суб'єкт комунікації перебуває в процесі перманентного пошуку, завдяки якому підліток відзначатиметься виразною нестійкістю у всьому, — зокрема, і в процесі комунікативної взаємодії [49].

Отже, однією з базових характеристик комунікативної сфери підлітків, посилаючись на С. Холла, цілком правомірним буде визначати її нестабільність.

3. Фрейд розглядав комунікативні особливості підліткового періоду в площині психосексуального розвитку. Автор наполягав на тому, що комунікативна спрямованість підлітка визначається націленістю сексуальної енергії (лібідо) на людину своєї статі; відповідно, спілкування з

представниками своєї статі в даному віці є пріоритетним, і лише згодом, ближче до юнацького віку, акцент лібідо зміщується на протилежну стать [47].

Таким чином, З. Фрейд підкреслив комунікативну спрямованість провідної діяльності підліткового віку, протиставивши її інтимності, що формується пізніше.

Д. Елкінд відзначав, що комунікативні особливості підлітка визначаються активним пізнанням себе як особистості, характерною рисою якого є сприйняття переживань оточуючих людей щодо поведінки та зовнішності підлітка як ідентичних до власних уявлень про це [45].

Виходячи з вищесказаного, ядром побудови комунікації у підлітковому віці слід вважати самовідношення та самосвідомість підлітка.

Згідно з Е. Еріксоном, підлітковий вік є визначальним в аспекті відокремлення «Я» підлітка як самостійної структури [46].

Тобто, в цей період формується основне підґрунтя для повноцінної комунікативної взаємодії із соціальним оточенням.

Достатньо ретельну увагу розвитку саме комунікативного аспекту підлітків приділив український психолог А. Фурман, який стверджував, що чи не першочерговим у формуванні особистості підлітка є вплив думок та суджень оточуючих людей, що поступово призводить до утворення самосвідомості. І, на думку автора, на початкових ступенях утворення цієї самосвідомості критично важливою є взаємодія з найближчими людьми — батьками, братами та сестрами, старшими поколіннями близьких родичів тощо [33].

Таким чином, ми можемо стверджувати, що комунікативна сфера підлітків здебільшого ґрунтується на процесах інтеріоризації міжособистісних паттернів, що потрапляють у поле їхнього сприйняття.

Провідна роль серед комунікативних особливостей підлітків низкою дослідників відводиться емпатійним характеристикам. При цьому стверджується, що саме емпатійні здібності значною мірою впливають на якісні зміни у моральному розвитку підлітка. Механізм такого впливу

опосередковується сформованими на основі системи цінностей критеріями оцінки оточуючих, які у підлітковому віці є ідентичними до критеріїв оцінки самого себе [29].

Отже, емпатію як складову комунікативної сфери можна визначати в якості одного з основних чинників, що сприяє не тільки успішній реалізації провідної діяльності підлітків (спілкування з однолітками), а й детермінує їхній загальний особистісний розвиток.

М. Миронець відзначала, що в ході комунікативної взаємодії підліток, прагнучи продемонструвати оточуючим свою унікальність, індивідуальність та самостійність, завдяки цьому прагненню є достатньо схильним до усамітнення. Така схильність може часто вступати у протиріччя з націленістю на реалізацію провідної діяльності даного періоду (спілкування з представниками референтної групи), що значною мірою ускладнює систему переживань підлітка [22].

Таким чином, можна говорити, що спрямованість комунікації у підлітковому віці в якості мети має не тільки передачу інформації чи взаємодію з метою задоволення потреби щодо реалізації провідної діяльності, а й в якості засобу для самовираження.

Г. Тарасюк наполягав на тому, що основою формування комунікативних особливостей підлітків є міжособистісне спілкування. Останнє поняття дослідник визначав як континуальну характеристику, головним параметром якої слід визначати ефективність, тобто, те, наскільки доцільно використовуються комунікативні ресурси для побудови конструктивної взаємодії. Автор відзначав, що ефективність міжособистісного спілкування у підлітковому віці може бути або високою (згідно з дослідженнями автора, такий показник не є типовим для підлітків, оскільки він характерний менш ніж для 6 відсотків осіб зазначеного віку), або середній (характерний для більшості підлітків — майже 60 відсотків), або низький (трохи більше третини досліджуваних автором осіб підліткового віку). Сам же рівень ефективності

міжособистісного спілкування, на думку Г. Тарасюка, визначається мотивацією, що ґрунтується на кількох факторах, таких як: інформаційний потенціал предмету комунікації; усвідомлення підлітками причинно-наслідкових зв'язків між комунікацією та її результатами; самооцінка підлітків; та їхня здатність до самоаналізу. У підсумку зазначена мотивація призводить до появи вторинних чинників, що наряду з нею визначають ефективність міжособистісної взаємодії: відповідність змісту комунікації особливостям підліткового віку (значущість суспільно-корисної діяльності; зсув акцентів з авторитету дорослих на авторитет референтної вікової групи; прагнення належати до певної спільності тощо); ефективність засвоєння норм взаємодії; вплив комунікативних бар'єрів [30].

Таким чином, наукові думки Г. Тарасюка цілком можна визнавати в якості першої ресурсної концепції комунікативної сфери у підлітковому віці.

Слід відзначити, що висока вагомість психологічних бар'єрів в процесі комунікації підлітків та ресурсів, що сприяють їхньому подоланню, відзначалася не тільки Г. Тарасюком. О. Іванова та М. Балинська встановили, що такі емоційні бар'єри, як труднощі вступу у контакт, прояв емоцій та почуттів, значною мірою ускладнюють комунікативну взаємодію. При цьому дослідниці довели, що за умови відсутності у підлітків батьків значною мірою збільшує ризик формування зазначених бар'єрів, і це, в свою чергу, доводить критичну вагомість значущого дорослого для формування комунікативних характеристик підлітків [11].

Означені вище проблеми, що ускладнюють спілкування у підлітковому віці, О. Боровець пов'язує з браком комунікативної компетентності — характеристики, що визначає здатність до продуктивного спілкування, спроможність доводити в рамках комунікації власну точку зору, здібність до комунікативної адаптації у значному діапазоні соціальних ситуацій. На думку автора, саме комунікативна компетентність найбільшою мірою визначає міжособистісний аспект усього подальшого розвитку особистості підлітка [2].

Отже, маємо відзначити, що наряду зі згаданою вище емпатією, комунікативну компетентність також слід визначати в якості критично важливого психологічного явища, необхідного для продуктивного розвитку комунікативної сфери підлітків.

В розрізі мети і завдань нашої роботи вкрай доречним має бути звернення до наукових думок О. Зінченка, який підкреслював тенденцію до значного зміщення комунікації сучасних підлітків у віртуальний простір. Хоча в ході власних досліджень автор дійшов висновку, що на початку підліткового періоду Інтернет-спілкування не є домінуючим для дитини, у розквіті даного вікового етапу віртуальна комунікація набуває критично важливого значення (що автор пов'язує зі зростанням націленості на відвертість та розширенням потреб щодо саморепрезентації та обговорення особистих питань). Але, не дивлячись на таку вагомість віртуального спілкування, згідно з О. Зінченком, потреба у реальних контактах для підлітків наразі все ще є найбільш пріоритетною [10].

Виходячи з вищесказаного, маємо відзначити, що особливості комунікативної сфери підлітків багато в чому ґрунтуються на суспільній ситуації; зокрема, в умовах значної віртуалізації суспільства підліткова комунікація у її класичному розумінні може все більше переміщуватися у простір глобальних мереж.

Отже, нами розглянуті комунікативні особливості особистості у підлітковому віці, і на основі проведеного аналізу можемо підсумувати, що для підлітка в процесі комунікативної діяльності є характерним: зміщення акцентів у спілкуванні зі значущих дорослих на осіб референтної вікової групи; вкрай висока значущість думок оточуючих, що планомірно формують самосвідомість підлітка; виділення «Я» як самостійної структури; активне пізнання себе як особистості, характерною рисою якого є сприйняття переживань оточуючих людей щодо поведінки та зовнішності підлітка як ідентичних до власних уявлень про це; здобуття почуття індивідуальності; виразна вагомість

віртуального спілкування при збереженні пріоритетності реальних контактів та ряд інших.

Таким чином, комунікативні особливості підлітка найбільшою мірою детермінуються такими явищами, як комунікативна компетентність та психологічні бар'єри, що створюють труднощі у встановленні контактів. Очевидно, даний факт має обов'язково бути врахованим при подальшому плануванні емпіричного дослідження.

Висновки до першого розділу

1. У поняття Інтернет-залежності слід вкладати нав'язливий важко контрольований потяг до користування глобальною Веб-мережею, який супроводжується низкою негативних наслідків, зокрема, в емоційній, вольовій та міжособистісній сферах. Інтернет-залежність значною мірою пов'язана з агресивністю, депресивними проявами, згортанням соціальних контактів та загальною загрозою для психічного та фізіологічного здоров'я. Особливо небезпечною Інтернет-залежність є для підлітків, оскільки у підлітковому віці емоційна зрілість, саморегуляція і спроможність до самовизначення не є сформованими на рівні, достатньому для нормування надходження стимулів, що може надавати глобальна мережа.

2. Поняття агресії та агресивної поведінки є між собою нерозривно пов'язаними. Агресія — це реакція, спрямована на заподіяння шкоди іншому; агресивна поведінка — модель діяльності, через яку проявляється агресія. Відповідно, агресивність — це характеристика особистості, яка вказує на схильність людини до прояву агресії в рамках агресивної поведінки. Питання агресії, агресивності і агресивної поведінки є вкрай актуальним в контексті підліткового віку, і причини зазначеної актуальності криються у цілому комплексі чинників, що мають змогу найбільш відчутно проявлятися саме у підлітковому віці: тривожності, емоційній нестійкості, недостатній розвиненості інтелекту, несформованості здатності до самоконтролю та прогнозування наслідків власної поведінки, неадекватності рівня домагань та самооцінки, низькій моральності, соціальній дезадаптивності, низькому статусу підлітка серед однолітків, несприятливості соціально-економічної ситуації тощо.

3. Для підлітка в процесі комунікативної діяльності є характерним: зміщення акцентів у спілкуванні зі значущих дорослих на осіб референтної

вікової групи; вкрай висока значущість думок оточуючих, що планомірно формують самосвідомість підлітка; виділення «Я» як самостійної структури; активне пізнання себе як особистості, характерною рисою якого є сприйняття переживань оточуючих людей щодо поведінки та зовнішності підлітка як ідентичних до власних уявлень про це; здобуття почуття індивідуальності; виразна вагомість віртуального спілкування при збереженні пріоритетності реальних контактів та ряд інших.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ ТА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Мета, завдання, характеристика вибірки

Мета роботи: дослідити взаємозв'язок Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків.

Завдання:

1. Визначити рівень Інтернет-залежності підлітків.
2. Дослідити агресивну поведінку підлітків.
3. Дослідити взаємозв'язок Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків.
4. Визначити місце комунікативних характеристик у структурі взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків.

Вибірка. У дослідженні взяли участь 52 підлітка у віці від 9 до 14 років ($\bar{X}=11,12$; $SD=0,94$) із загальноосвітніх шкіл Харкова, Полтави, Кропивницького, Івано-Франківська та Миколаєва. Серед досліджуваних 33 хлопця (вік — $\bar{X}=11,12$; $SD=1,02$) та 19 дівчат (вік — $\bar{X}=11,11$; $SD=0,81$). Тестування здійснювалося за допомогою Гугл-форм у період з 30.06.2023 по 30.07.2023.

2.2. Опис методів дослідження

Відповідно до мети та завдання нашої роботи нами обрано наступні методики:

1. Методика «Інтернет залежність» (К. Янг, в адаптації К. Давиденко) [8].
Мета методики — визначити рівень Інтернет-залежності особистості.

Обробка результатів. Методика являє собою опитувальник із запитаннями закритого типу, на які досліджуваним пропонується надати відповідь за п'ятибальною шкалою (від «дуже рідко» — 1 до «завжди» — 5). В рамках опрацювання результатів здійснюється підрахунок одного підсумкового показника Інтернет-залежності, який інтерпретується наступним чином: 0-30 балів — Інтернет досліджуваним використовується нормально; 31-49 — легкий ступінь Інтернет-залежності; 50-79 — помірний ступінь Інтернет-залежності; 80-100 — надмірний ступінь Інтернет-залежності (крайня міра виразності).

2. Опитувальник агресивності (А. Басса, А. Дарки) [25].

Мета опитувальника — визначити рівень агресивності особистості.

Обробка результатів. Опитувальник агресивності складається з 75 тверджень, згоду з якими досліджуваний має продемонструвати, використовуючи дихотомічну шкалу типу «Так/ні». Опитувальник дозволяє отримати результати за такими шкалами, як «Фізична агресія» (схильність до заподіяння фізичної шкоди); «Вербальна агресія» (словесний тиск, образи, сварки тощо); «Опосередкована агресія» (деперсоналізована агресія, або агресія, що спрямована на певну людину через опосередковані канали); «Негативізм» (опір встановленим нормам); «Роздратування» (пориг чутливості для запуску агресивних проявів); «Підозрілість» (негативна реакція, що ґрунтується на недовірі); «Образа» (відчуття несправедливого поводження з собою); та «Відчуття провини» (докори сумління, які призводять до визнання себе поганою людиною).

Сирі бали за кожною з наведених шкал помножуються на певний коефіцієнт з метою приведення їх усіх до стандартизованої 100-бальної розмірності. Для шкали «Фізична агресія» коефіцієнт становить 11; «Вербальна агресія» — 8; «Опосередкована агресія» — 13; «Негативізм» — 20; «Роздратування» — 9; «Підозрілість» — 11; «Образа» — 13; «Відчуття провини» — 11. Отже, норма за шкалами визначається діапазоном 50 ± 10 . Відповідно, результат у 40-60 балів слід вважати помірним; 30-39 — нижчим за

середній; 29 і менше — низьким; 61-70 — вищим за середній; 71 і більше — високим.

Також окремо розраховуються індекси агресивності (фізична агресія + вербальна агресія + опосередкована агресія: норма 21 ± 4) і ворожості (образа + підозрілість: норма $6,5 \pm 3$).

3. Методика «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (КСК) [16].

Мета методики — визначити рівень комунікативної соціальної компетентності особистості.

Обробка результатів. Методика «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (КСК) являє собою стандартизований тест, що містить 100 закритих питань, кожне з яких передбачає три варіанти відповіді.

Отримані результати дозволяють провести психодіагностику за шкалами, які у сукупності визначають комунікативну компетентність як характеристику, що визначає здатність до продуктивного спілкування, спроможність доводити в рамках комунікації власну точку зору, здібність до комунікативної адаптації у значному діапазоні соціальних ситуацій. Цими шкалами є: «Фактор А — відкритість» (міра товарищескості, готовності йти на взаємодію); «Фактор В — кмітливість» (розвиненість логічного мислення, кмітливість); «Фактор С — емоційна стійкість» (спокій, зрілість, емоційна стабільність); «Фактор Д — життєрадісність» (оптимізм, безтурботність, веселість); «Фактор К — чуйність» (художність мислення, проникливість); «Фактор М — орієнтація у рішеннях на себе» (покладання на себе щодо ухвалення важливих рішень); «Фактор Н — самоконтроль» (вміння підкорювати себе правилам, контролювати власні імпульси); «Фактор П — асоціальність» (схильність до асоціальної поведінки). Також методикою передбачено розрахунок шкали брехні, яка дозволяє робити висновок про достовірність результатів (показник, вищий за 12 балів, може вказувати на недостатню надійність показників психодіагностики).

Діапазон можливого результату по кожній зі шкал, окрім «Фактору П», знаходиться в межах 0-20 балів. Відповідно, показник 0-7 балів свідчить про низьку виразність ознаки; 8-15 — про помірну (13, 14 та 15 балів дозволяють говорити про певне переважання якості); 16-20 — про високу. Шкала «П — асоціальність» може варіюватися в рамках від 0 до 40 балів, і показник 0-14 балів за нею свідчить про низьку виразність ознаки; 15-30 — про помірну; 31-40 — про високу.

4. Методика визначення труднощів у встановленні контактів (адаптація: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище) [21].

Мета методики — дослідити труднощі у встановленні соціальних контактів особистості.

Обробка результатів. Методика представлена також у вигляді стандартизованого тесту з питаннями закритого типу (загальна кількість — 25; тип відповідей — «Так/ні»).

За результатами застосування методики проводиться підрахунок таких бар'єрів у встановленні контактів, як: невміння керувати емоціями; неадекватне виявлення емоцій; негнучкість і нерозвиненість емоцій; домінування негативних емоцій; небажання емоційного зближення.

Результат по кожній зі шкал може варіюватися в межах від 0 до 5 балів (0-1 — низький показник; 2-3 — помірний; 4-5 — високий). Загальний показник труднощів у встановленні контактів розраховується шляхом складання результатів по всім окремим шкалам. Відповідно, він може перебувати в рамках від 0 до 25 балів. Отримання 13 балів і вище може свідчити про те, що емоції значною мірою заважають встановленню міжособистісних контактів; 9-12 — про те, що існують певні ускладнення у комунікативній взаємодії; 6-8 — незначні емоційні проблеми; 3-5 — перепони з боку емоцій для встановлення контактів не виявляються; 0-2 — занадто низький показник, який може виражати нещирість та значну емоційну відстороненість.

Для того, щоб визначити, які методи статистичної обробки даних мають застосовуватися для опрацювання результатів дослідження, після проведення психодіагностики була здійснена перевірка отриманих даних на предмет їхньої відповідності закону нормального розподілу (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

Результати перевірки отриманих даних на предмет відповідності закону нормального розподілу за допомогою критерію Колмогорова-Смірнова

	Екстремальні розбіжності		Статистика критерію	P (2-ст)
	Позитивні	Негативні		
Інтернет-залежність	0,085	-0,077	0,085	0,200
Фізична агресія	0,102	-0,150	0,150	0,005
Вербальна агресія	0,099	-0,107	0,107	0,200
Опосередкована агресія	0,144	-0,095	0,144	0,009
Негативізм	0,182	-0,146	0,182	0,000
Роздратування	0,156	-0,123	0,156	0,003
Підозрілість	0,334	-0,262	0,334	0,000
Образа	0,223	-0,181	0,223	0,000
Відчуття провини	0,274	-0,136	0,274	0,000
Індекс агресивності	0,090	-0,110	0,110	0,170
Індекс ворожості	0,334	-0,262	0,334	0,000
А — відкритість	0,148	-0,122	0,148	0,006
В — кмітливність	0,147	-0,160	0,160	0,002
С — емоційна стійкість	0,248	-0,155	0,248	0,000
Д — життєрадісність	0,183	-0,125	0,183	0,000
К — чуйність	0,107	-0,089	0,107	0,199
М — орієнтація у рішеннях на себе	0,209	-0,127	0,209	0,000
Н — самоконтроль	0,186	-0,179	0,186	0,000
П — асоціальність	0,110	-0,089	0,110	0,165
Л — шкала брехні	0,097	-0,192	0,192	0,000
Невміння керувати емоціями	0,247	-0,176	0,247	0,000
Неадекватне виявлення емоцій	0,291	-0,170	0,291	0,000
Негнучкість і нерозвиненість емоцій	0,175	-0,134	0,175	0,000
Домінування негативних емоцій	0,214	-0,132	0,214	0,000
Небажання емоційного зближення	0,150	-0,145	0,150	0,005

Як ми можемо бачити, ціла низка шкал (фізична агресія, опосередкована агресія, негативізм, роздратування, підозрілість, образа, відчуття провини, індекс ворожості; всі шкали, окрім факторів К та П, методики КСК; та всі без винятку показники Тесту визначення труднощів у встановленні контактів) отримали результати, що не підкорюються закону нормального розподілу. В такому випадку для подальшої статистичної обробки результатів ми маємо застосовувати виключно непараметричні методи.

Отже, для математико-статистичного опрацювання результатів психодіагностики було залучено наступні методи обробки даних:

- Для вивчення рівнів виразності показників Інтернет-залежності, агресивної поведінки та комунікативних характеристик підлітків — описові статистики;

- Для пошуку взаємозв'язків Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків — кореляційний аналіз r -Спірмена;

- Для визначення місця комунікативних характеристик у структурі взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків — факторний аналіз (метод головних компонент з обертанням Варімакс).

Висновки до другого розділу

1. Відповідно до мети і завдання роботи нами були обрані наступні методики: Методика «Інтернет залежність» (К. Янг, в адаптації К. Давиденко); Опитувальник агресивності (А. Басса, А. Дарки); Методика «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (КСК); та Методика визначення труднощів у встановленні контактів (адаптація: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище).

2. Враховуючи якість отриманих за підсумком психодіагностики даних, зокрема, їхню відповідність закону нормального розподілу, для математико-статистичної обробки даних найбільш адекватними методами було визнано непараметричні. Для вивчення рівнів виразності показників Інтернет-залежності, агресивної поведінки та комунікативних характеристик підлітків було заплановане залучення описових статистик; для пошуку взаємозв'язків Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків — кореляційного аналізу r -Спірмена; для визначення місця комунікативних характеристик у структурі взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків — факторного аналізу (метод головних компонент з обертанням Варімакс).

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ ТА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

3.1. Дослідження Інтернет-залежності підлітків

Проведене дослідження Інтернет-залежності за допомогою методики «Інтернет залежність» (К. Янг, в адаптації К. Давиденко) [8].

Таблиця 3.1

Частотний розподіл досліджуваних підлітків по рівнях виразності Інтернет-залежності

Ступінь Інтернет-залежності	Кількість досліджуваних	Відсоток
Надмірна Інтернет-залежність	4	7,7
Помірна Інтернет-залежність	33	63,5
Легка Інтернет-залежність	11	21,2
Відсутня Інтернет-залежність	4	7,7

З представлених у таблиці 3.1 результатів видно, що для абсолютної більшості досліджуваних підлітків (33 особи/63,5%) є характерним помірний рівень виразності Інтернет-залежності. Тобто, найбільш типовою для респондентів підліткового віку є прихильність до глобальної мережі, пов'язана з відчутними, але не нездоланими проблемами щодо прихильності до веб-мережі та контролю над часом, що проводиться в Інтернеті.

З легкою формою Інтернет-залежності виявлено 11 осіб (21,2%) для даних підлітків характерне деяке перевищення припустимих меж у захопленні глобальною мережею. Але дані особи можуть відносно ефективно мобілізувати власні психологічні ресурси з метою недопущення ескалації проблем, пов'язаних з надмірним використанням Інтернету.

Підлітків, в яких Інтернет-залежність взагалі відсутня, та тих, в кого вона є виразною на максимально можливому рівні, було виявлено порівну — по 4

особи (по 7,7%). Тобто, і ті, хто зовсім не має проблем, пов'язаних з надмірним використанням глобальної мережі, і ті, що відчувають критичні труднощі в цьому, представлені у рівній кількості, яка в цілому не відбиває типову тенденцію по всій виборці.

Аналіз міри центральної тенденції показника Інтернет залежності повністю підтверджують констатацію наведених вище підсумків (рис. 3.1).

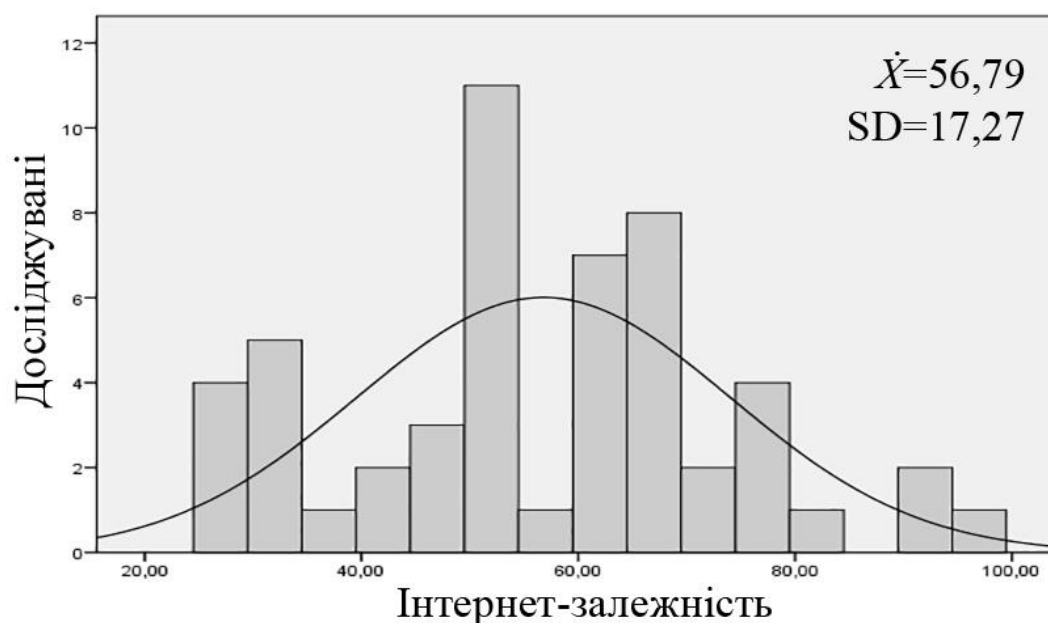

Рис. 3.1. Результати діагностики Інтернет-залежності по виборці підлітків

Як видно з результатів, представлених на рисунку 3.1, загалом для вибірки підлітків характерний в середньому помірний рівень Інтернет-залежності.

Прагнучі пояснити отримані дані, ми схиляємося до необхідності звернення до низки аналізованих в рамках першого розділу нашої роботи особливостей підліткового віку.

По-перше, було встановлено, що для підлітків Інтернет є доволі значущим. Це можна пов'язувати, насамперед, зі зростанням у підлітковому періоді націленості на відвертість, та з розширенням потреб щодо саморепрезентації та обговорення особистих питань (що є цілком закономірним на тлі пріоритетності провідної діяльності підлітків (спілкування з

однолітками) у соціальній ситуації розвитку). Даний факт, на наш погляд, може пояснювати виявлений достатньо виразний показник Інтернет-залежності.

По-друге, в ході теоретичного аналізу нами було встановлено, що, не дивлячись на високу значущість Інтернету як засобу комунікації, підлітки, все ж таки, більшою мірою цінують реальну міжособистісну взаємодію. На наш погляд, даним фактом можна пояснювати те, що загалом по виборці показник Інтернет-залежності не досягає максимального рівня виразності (тобто, глобальна мережа, не дивлячись на її визнання підлітками як вкрай важливої, не може повністю задовольнити їхню потребу у здійсненні комунікативної діяльності). Отже, зазначений баланс може призводити до утримання міри виразності Інтернет-залежності по виборці підлітків на помірному рівні.

Щодо підлітків, в яких Інтернет-залежність взагалі відсутня, а також тих, в кого вона є виразною на максимально можливому рівні. Якщо враховувати те, що в ході застосування критерію Колмогорова-Смірнова (розділ II, таблиця 2.1) розподіл показників Інтернет-залежності було визначено як такий, що відповідає нормальному (при якому екстремально високі та екстремально низькі спостереження репрезентуються найменше), отриманий результат слід вважати типовим для діагностики психологічних явищ на адекватній виборці, отже, його можна визнавати цілком закономірним. Але щодо змістовного боку інтерпретації, — повна відсутність значної прихильності до глобальної мережі серед підлітків може бути наслідком того, що віртуальні технології на сьогодні є вкрай затребуваними не тільки у даної вікової категорії, а й у суспільстві загалом. Навчання, термінова передача інформації, демонстрація власної індивідуальності (що є особливо важливим для підлітків) через завантаження статусів, фото і відео тощо, — все це, на наш погляд, робить мінімальну прихильність підлітків до Інтернету доволі малоймовірною, що, в свою чергу, позначається на незначній представленості серед осіб даного віку тих, хто має повну відсутність залежності від глобальної мережі.

Натомість, ми вже зазначали, що Інтернет не може цілком забезпечити реалізацію провідної діяльності підлітка, — спілкування з однолітками, —

оскільки реальна взаємодія є для них більш пріоритетною. Отже, в таких умовах екстремальна прихильність до глобальної мережі може становити загрозу для реалізації зазначеної провідної діяльності. Таким чином, ми схилиємося до того, що виявлена малочисельна представленість досліджуваних з надмірним ступенем Інтернет-залежності і є як раз наслідком конфлікту між вагомністю віртуального мережевого середовища та націленістю на реальну взаємодію, в якому перевагу має остання.

Отже, дослідження Інтернет-залежності підлітків показало, що у більшості переважає помірна Інтернет-залежність, що може свідчити, з одного боку, про достатньо високу вагомність Інтернету у житті підлітків; проте, з іншого, — про те, що глобальні мережі не є першочерговим об'єктом їхньої діяльності.

Таким чином, нами досліджена Інтернет-залежність підлітків. Основним узагальненим висновком з даного підрозділу є те, що для підліткового віку загалом характерна помірна виразність залежності від глобальної мережі; повна відсутність прихильності до Інтернету, або надмірна в нього залученість, — не є типовою для підлітків.

3.2. Дослідження агресивної поведінки підлітків

Проведене дослідження агресивності у поведінці за допомогою опитувальника А. Басса та А. Дарки [25] (рис. 3.2).

Як можна бачити з результатів, представлених на рисунку 3.2, показники фізичної, вербальної та опосередкованої агресії підлітків знаходяться в межах норми. Тобто, і схильність до нанесення фізичної шкоди, і націленість на словесний тиск, образи та сварки, і прояв неперсоналізованої агресії, в осіб підліткового віку виявляються помірними.

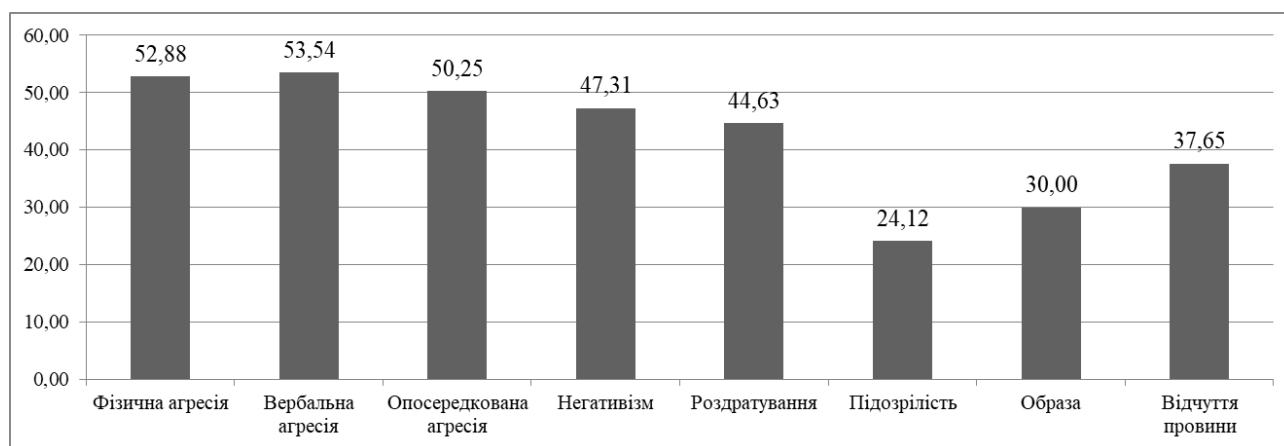

Рис. 3.2. Результати дослідження агресивності у поведінці підлітків

На наш погляд, з огляду на недостатню емоційну зрілість підлітків, було б цілком правомірним очікувати отримання підвищених показників за зазначеними шкалами. Проте, фактично цього не відбулося, і ми схилиємося до думки, що причиною цього може бути те, що надмірна агресивність має значною мірою заважати ефективній міжособистісній взаємодії підлітків: очевидно, що занадто агресивного підлітка у референтній йому віковій групі будуть сторонитися, уникати та ігнорувати, що, в свою чергу, не даватиме йому змоги реалізовувати провідну діяльність підліткового віку — спілкування з однолітками. Відповідно, коли зазначена реалізація підпадає під загрозу, має вмикатися ціла низка механізмів саморегуляції, які здатні обмежувати агресивні прояви, що у підсумку, не дивлячись на недостатню емоційну стійкість підлітків, утримує агресивність у поведінці на помірному рівні.

Негативізм та роздратування у досліджуваних підлітків виявилися такими, що також знаходяться в межах норми (з незначною тенденцією до зниження). Тобто, їхній опір встановленим нормам слід вважати адекватним; а поріг чутливості для запуску агресивних проявів — помірним. Щодо останнього, — на наш погляд, роздратування слід також відносити до явищ, що можуть значною мірою перешкоджати реалізації провідної діяльності підліткового віку; отже, очевидно, саме через ризик лишитися осторонь міжособистісної взаємодії у підлітків дане явище дещо обмежується та утримується в певних помірних межах.

Стосовно негативізму, з огляду на втрату авторитету дорослих, характерного для підліткового віку, цілком логічним було б очікувати достатньо високий опір встановленим нормам — особливо якщо виходити з положення, що більшість норм виходять саме від дорослих. Проте, очевидно, що в уявленнях підлітка правила, що формуються батьками, вчителями та іншими дорослими, є лише однією з багатьох категорій норм, серед яких відбувається вибір його орієнтирів. Окрім цих норм, існує ще ціла низка таких, що виходять від референтної вікової групи. Наприклад, норми, на яких ґрунтуються цілі підліткові субкультури; соціальні норми певного навчального класу (особливості звернення, привітання, побудови комунікації тощо); правила поведінки в окремій підлітковій спільноті тощо. Очевидно, що, з огляду на прагнення до спілкування підлітка, такі норми для нього мають бути вкрай значущими, і він не буде чинити по відношенню до них значного опору, — в іншому випадку підліток не буде прийнятий у соціальні групи, до яких він тяжіє. То ж, можна припустити, що протиріччя між неприйняттям норм, що диктуються дорослими, та лояльністю до норм, що виходять від референтної вікової групи, у підсумку визначає негативізм підлітків на збалансованому, помірному рівні.

Далі з таблиці 3.3 ми бачимо, що показники відчуття провини та образи у досліджуваних підлітків є нижчими за середній рівень виразності, а показник підозрливості — низьким.

Інтерпретувати такі результати ми схильні, спираючись, знов-таки, на домінування пріоритетності провідної діяльності підліткового віку — спілкування з однолітками. Мова йде про те, що спрямування на комунікативну взаємодію в даний період є настільки сильним, що заради нього підлітки владні нехтувати образами та ознаками, що можуть викликати підозру. Зазначені якості, наряду з недостатньо виразним почуттям провини, можуть проявлятися і завдяки недостатності життєвого досвіду, характерній для особистісно незрілого підлітка, і через те, що соціалізація в даному віці ще є достатньо далекою від своєї повноти.

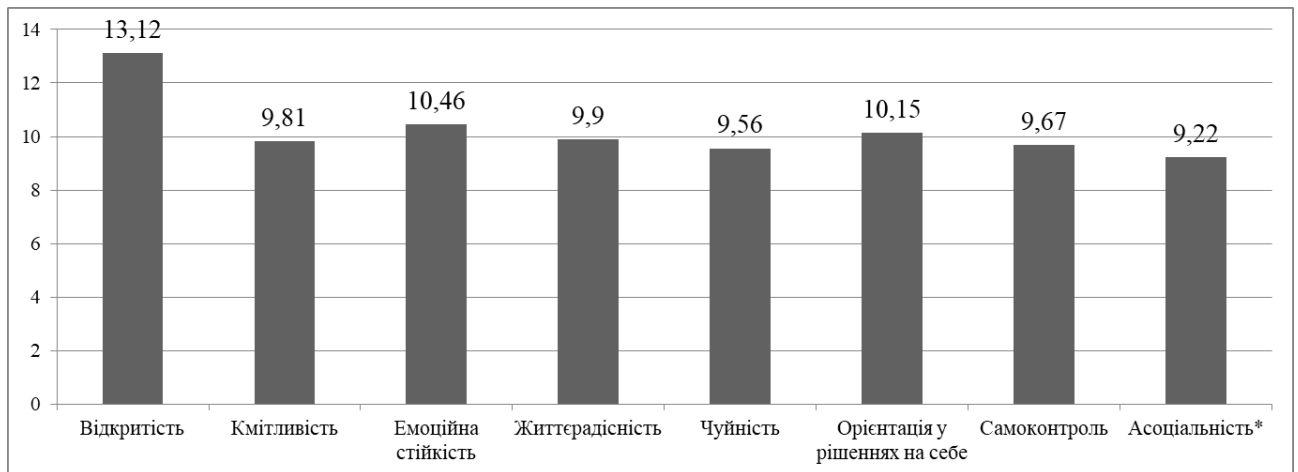
Таким чином, фізичну, вербальну та опосередковану агресію підлітків, а також, — їхній негативізм та роздратування слід визначати такими, що знаходиться в межах норми; при цьому відчуття провини та образи у підлітків демонструють тенденцію до зниження, — все це свідчить про те, що прояви агресивності у підлітковому віці організовуються з урахуванням недопущення ускладнень щодо реалізації провідної діяльності підліткового віку — спілкування з однолітками.

Отже, нами розглянуті результати дослідження агресивності підлітків. Основним висновком, який ми маємо винести з даного підрозділу, є те, що безпосередні показники агресивності (зокрема, фізична, вербальна та опосередкована агресія) в підлітковому віці є помірними, — і те саме можна сказати про такі чинники агресії, як негативізм та роздратування. Щодо підозрілості, образи та почуття провини — дані характеристики відрізняються дещо зниженим рівнем виразності. Усі отримані результати ми схильні розглядати на тлі провідної діяльності підліткового віку — спілкування з однолітками, пріоритетність якої, на нашу думку, в багатьох випадках спроможна активізувати певні механізми саморегуляції, які з метою збереження комунікативних зв'язків підлітка з оточуючими обмежують зростання агресії в умовах емоційної нестійкості, властивій підлітковому віку.

3.3. Дослідження комунікативних характеристик підлітків

Проведене дослідження комунікативної соціальної компетентності за допомогою методики «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (КСК) [16] (рисунок 3.3).

Як можна бачити з наведених на рисунку 3.3 результатів, усі показники комунікативної соціальної компетентності досліджуваних підлітків є виразними на помірному рівні.

* - шкала «Асоціальність» приведена до єдиної розмірності з іншими для більшої наочності

Рис. 3.3. Результати діагностики комунікативної соціальної компетентності підлітків

Отже, слід говорити про те, що певна обізнаність щодо того, яким чином слід вибудовувати міжособистісну взаємодію, в осіб підліткового віку присутня (що, на наш погляд, можна пояснювати соціальним досвідом, що активно формується в ході реалізації провідної діяльності вказаного вікового періоду, — спілкування з однолітками); проте, зазначену обізнаність не можна вважати високорозвиненою (припускаємо, тому що на це впливає все ще недостатня особистісна та емоційна зрілість підлітків).

Оскільки факт виявленої помірності виразності за всіма показниками комунікативної соціальної компетентності, очевидно, не є достатньо інформативним з позиції опису специфіки підліткової вибірки, ми маємо на меті розглянути ще й відносну репрезентацію шкал між собою. В такому випадку ми бачимо, що найбільш виразною якістю серед усіх складових комунікативної компетентності підлітків є відкритість, тобто, готовність до соціальної взаємодії, націленість на комунікацію, зверненість до соціального оточення.

Щодо найменш виразної якості, — тут слід говорити про асоціальність (якщо привести дану шкалу до 20-бальної розмірності, як в решті шкал, буде отримано показник 9,22). Тобто, у досліджуваних підлітків найменшою мірою

проявляється схильність до асоціальної поведінки та нехтування встановленими нормами та цінностями.

На наш погляд, отримані результати найбільш доцільно інтерпретувати, з огляду на особливості соціальної ситуації розвитку підлітків. Якщо відштовхуватися від того, що провідною діяльністю даного віку є спілкування з однолітками, — очевидно, — відкритість є найбільш ефективним інструментом для максимально продуктивної реалізації цієї діяльності. Натомість, асоціальність, навпаки, — значною мірою ускладнює інтеграцію підлітка до певної соціальної спільності, і, відповідно, знижує можливості для реалізації міжособистісної взаємодії.

Проведене дослідження труднощів у встановленні контактів за допомогою методики визначення труднощів у встановленні контактів (М.В. Лемак та В.Ю. Петрище) [21] (рис. 3.4).

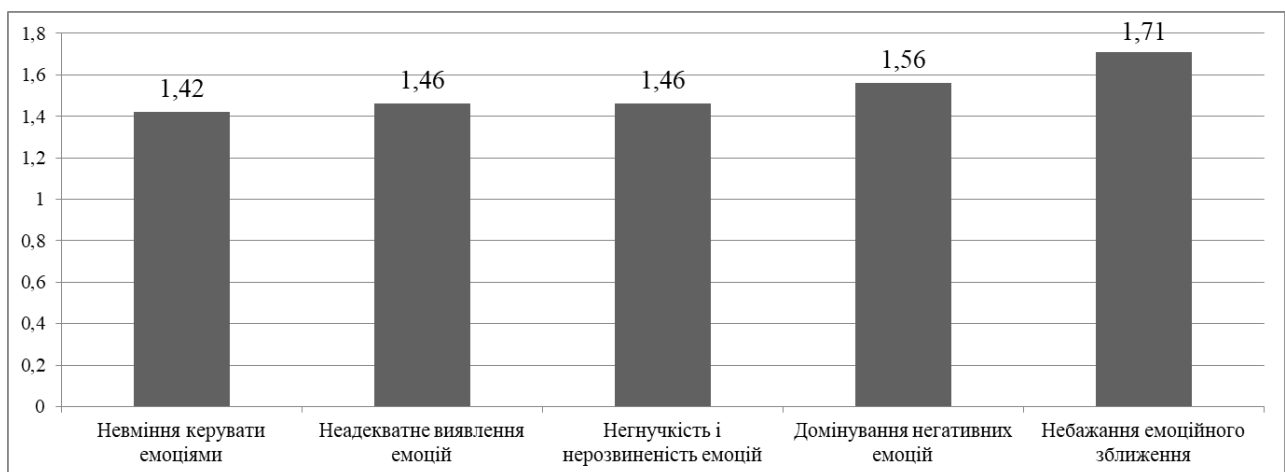

Рис. 3.4. Результати діагностики труднощів підлітків у встановленні контактів

З отриманих результатів можна бачити, що такі емоційні бар'єри у встановленні контактів, як неадекватне виявлення емоцій, нерозвиненість емоцій, домінування негативних емоцій та небажання емоційного зближення, — є виразними на помірному рівні. При цьому вираженість невміння керувати емоціями знаходиться на межі між помірним та низьким рівнем. Щодо інтегрального показника труднощів у встановленні контактів досліджуваних підлітків ($7,62 \pm 4,88$), — його на основі виявлених результатів слід вважати

таким, що вказує на незначні емоційні проблеми в ході міжособистісного спілкування.

Отже, з одного боку, виразних проблем у встановленні підлітками міжособистісних контактів нами не виявлено; з іншого, — неможна говорити і про повну відсутність таких проблем.

Прагнучі пояснити зазначений результат, ми схилиємося до думки, що, з огляду на недостатню емоційну зрілість, притаманну підлітковому віку, повна відсутність проблем у налагодженні міжособистісної комунікації не є можливою в принципі, — що й було показано за допомогою отриманих результатів.

З іншого боку, нами вже неодноразово зазначалося, що спілкування з однолітками у підлітковому віці є найбільш пріоритетною мотивацією, а неможливість задовольнити потребу у побудові комунікацій з представниками референтної вікової групи для підлітка буде означати формування низки критичних проблем щодо особистісного розвитку та відчуття благополуччя. Щоб цього не відбулося, задіється низка саморегуляційних механізмів, які спрямовуються на опанування емоційної нестійкості в ході міжособистісної взаємодії, і підтвердженням цього може виступати показник, що вказує на тенденцію до заниження показника невміння керувати емоціями (таблиця 3.5). Тобто, якщо говорити спрощено, підлітки вимушені опановувати власні бурхливі емоції, щоб зберегти можливість для встановлення соціальних контактів.

Отже, нами розглянуті комунікативні характеристики досліджуваних підлітків. І основним узагальненим висновком, який можна винести на основі проведеного аналізу, є те, що комунікативна сфера підлітків, безумовно, характеризується низкою проблем; проте ці проблеми неможна вважати занадто виразними, — настільки, щоб вони могли унеможливити адекватну побудову міжособистісної взаємодії. При цьому, комунікативна соціальна компетентність підлітків найбільшою мірою ґрунтується на їхній відкритості та

поцінуванні ними соціальних норм, що здебільшого виходять від референтної вікової групи.

Далі з метою виконання наступних завдань нашої роботи приступимо до аналізу взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків.

3.4. Вивчення взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків

Результати кореляційного аналізу показників Інтернет-залежності та агресивності у поведінці досліджуваних підлітків, виконаного за допомогою методу r-Спірмена, представлено у таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Показники взаємозв'язків Інтернет-залежності та агресивності у поведінці підлітків

Показник	Коеф. кор. (r)	p (2-ст)
Фізична агресія	0,739^{***}	0,000
Вербальна агресія	0,757^{***}	0,000
Опосередкована агресія	0,534^{***}	0,000
Негативізм	0,525^{***}	0,000
Роздратування	0,748^{***}	0,000
Підозрілість	0,045	0,753
Образа	0,108	0,445
Відчуття провини	-0,092	0,518
Індекс агресивності	0,829^{***}	0,000
Індекс ворожості	0,045	0,753

Примітка: *** $p \geq 0,001$, ** $p \geq 0,01$, * $p \geq 0,05$.

Виявлено прямий кореляційний зв'язок шкали «Інтернет-залежність» зі шкалами «Фізична агресія» ($r=0,739$, при $p \geq 0,001$), «Вербальна агресія» ($r=0,757$, при $p \geq 0,001$), «опосередкована агресія» ($r=0,534$, при $p \geq 0,001$),

«Негативізм» ($r=0,525$, при $p \geq 0,001$), «Роздратування» ($r=0,748$, при $p \geq 0,001$), «Індекс агресивності» ($r=0,829$, при $p \geq 0,001$).

Отриманий результат був цілком очікуваним, адже сама по собі Інтернет-залежність як теоретичний конструкт передбачає наявність агресії та роздратування. Зокрема, в ході виконання теоретичного аналізу нами було встановлено, що людина, яка є залежною від глобальної мережі, в умовах відсутності можливості входу до інтернету зазвичай стає доволі роздратованою та агресивною; вона владна причиняти фізичну шкоду, виказувати образи та шукати обхідні шляхи завдання дискомфорту по відношенню до суб'єкта, який заважає здійсненню сеансу перебування в Інтернеті. Це можуть бути батьки, які воліють обмежити час користування глобальною мережею; однолітки, які звертаються з будь-якими проханнями і відволікають увагу від Інтернету; вчителі, які вимагають виконання навчальної програми, що відбирає певний обсяг часу, який би міг бути витрачений на соціальні мережі, веб-серфінг, перегляд відео тощо.

При цьому, як ми бачили, з Інтернет-залежністю доволі міцно пов'язаний негативізм. Тобто, чим більш залученим у залежність від глобальної мережі є підліток, тим більшою мірою він схильний нехтувати встановленими нормами та правилами. Такий результат ми також вважаємо цілком відповідним визначенню Інтернет-залежності: в ході теоретичного аналізу у першому розділі нашої роботи даний факт неодноразово підкреслювався, коли у зв'язку з Інтернет-залежністю висвітлювалися такі явища, як прагнення до соціальної ізоляції; проблеми у сім'ї, навчанні та на роботі; низька здатність до самоконтролю тощо. Враховуючи це, очевидно, що залежний від Інтернету підліток є цілком здатним до порушення кордонів встановлених нормативних обмежень: заради довшого перебування у веб-мережі він може: брехати батькам про час, який проводиться ним у глобальній мережі; пропускати навчальні заняття; нехтувати домашніми обов'язками тощо.

В рамках нашої роботи ми неодноразово говорили про те, що в умовах пріоритетності провідної діяльності підлітків, спілкування з однолітками, у них мають значною мірою проявлятися певні механізми саморегуляції, які дещо

опановують та обмежують прояви емоційної нестабільності з метою збереження можливості для міжособистісної взаємодії. Якщо ж розглядати осіб, які є значною мірою залежними від Інтернету, — очевидно, що для них веб-мережа має бути більш ваговою, ніж реальне спілкування з референтною віковою групою; відповідно, у даних підлітків зазначені механізми саморегуляції мають проявлятися не так яскраво, — отже, обмеження, що спрямовані на утримання агресії, є не настільки ефективними.

Також, на наш погляд, в даному випадку можна говорити про те, що домінування віртуальної активності над реальним спілкуванням сильно ускладнює засвоєння соціальних норм, притаманних нормальній міжособистісній взаємодії. Тобто, не маючи значного досвіду «живої» комунікації, якої Інтернет не може дати, з огляду на його віртуальну природу, підлітку доволі важко засвоїти закономірності, — де можна виявляти агресію, а де ні; наскільки важливим є дотримання норм та правил; у якій мірі є необхідними ті чи інші обов'язки тощо.

Більш того, ми припускаємо, що усі означені механізми є настільки виразними та стійкими, що поступово агресивні прояви, пов'язані з особливостями Інтернет-залежності, починають включатися до особистісних структур, частково перетворюючись з емоційних реакцій у доволі виразні характеристики особистості.

Отже, на цьому аналіз взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків завершено. Основним узагальненим висновком, який можна винести з даного підрозділу, є те, що залежність від глобальної мережі є прямопропорційно пов'язаною з такими складовими агресивності у поведінці, як фізична, вербальна та опосередкована агресія, загальна агресивність, а також — негативізм та роздратування.

3.5. Визначення місця комунікативних характеристик у структурі взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків

Мета факторизації показників психодіагностики, в першу чергу, полягала у виявленні чинника, в рамках якого мала б вибудовуватися структура з показників Інтернет-залежності, агресивності у поведінці та комунікативних характеристик. На наш погляд, такий підхід має дозволити більш глибоко зрозуміти, які комунікативні особливості включаються в комплекс процесів, що відбуваються при формуванні пов'язаної з Інтернет-залежністю агресивності. Це, в свою чергу, дозволить розглядати зв'язок залежності від глобальної мережі та агресивності не як простий двовимірний комплекс психологічних явищ, а як багатогранну складну систему, що визначає вказаний зв'язок, з урахуванням критично важливих для підліткового віку показників міжособистісної взаємодії.

На основі факторизації показників Інтернет-залежності, агресивної поведінки та комунікативних характеристик підлітків було отримано три фактори, які у сукупності пояснюють 61,11% дисперсії (таблиця 3.7).

Таблиця 3.7

Результати факторизації показників Інтернет-залежності, агресивності у поведінці та комунікативних характеристик підлітків

	Фактор		
	1	2	3
Інтернет-залежність	0,901		
Фізична агресія	0,811		
Вербальна агресія	0,781		
Опосередкована агресія	0,710		
Негативізм	0,570		
Роздратування	0,749		
Підозрілість			
Образа			0,436
Відчуття провини			-0,743
Індекс агресивності	0,956		
Індекс ворожості			
A — відкритість	-0,523		

Таблиця 3.7 (продовження)

Результати факторизації показників Інтернет-залежності, агресивності у поведінці та комунікативних характеристик підлітків

	Фактор		
	1	2	3
В — кмітливість			
С — емоційна стійкість	-0,409		0,658
Д — життєрадісність			
К — чуйність			
М — орієнтація у рішеннях на себе			
Н — самоконтроль	-0,564		
П — асоціальність	0,784		
Невміння керувати емоціями	0,415		
Неадекватне виявлення емоцій		0,892	
Негнучкість і нерозвиненість емоцій		0,893	
Домінування негативних емоцій		0,894	
Небажання емоційного зближення		0,928	
Загальний показник труднощів		0,969	

До фактора «Психологічні наслідки Інтернет-залежності» (№1) увійшли показники: загальна агресивність» (0,956), «Інтернет-залежність» (0,901), «фізична агресія» (0,811), «асоціальність» (0,784), «вербальна агресія» (0,781), «роздратування» (0,749), «опосередкована агресія» (0,71), «негативізм» (0,57), «самоконтроль» (-0,564), «відкритість» (-0,523), «невміння керувати емоціями» (0,415), та «емоційна стійкість» (-0,409). Отримані результати вказують на багатогранну складну систему, що визначає зв'язок залежності від глобальної мережі та агресивності у поведінці, з урахуванням критично важливих для підліткового віку показників міжособистісної взаємодії. Якщо описувати виразного носія зазначеного фактору, слід мати на увазі Інтернет-залежного емоційно нестійкого, соціально закритого підлітка з низьким самоконтролем, який у значній мірі схильний до роздратування, нехтування встановленими нормами і правилами, нанесення фізичної шкоди оточуючим, образ і словесного тиску та пошуку «обхідних» шляхів нанесення шкоди.

До фактора «Соціальна контактність» (№2) з додатним навантаженням увійшли усі показники бар'єрів у встановленні контактів, окрім невміння керувати емоціями: загальний показник труднощів (0,969), небажання

емоційного зближення (0,928), домінування негативних емоцій (0,894), негнучкість і нерозвиненість емоцій (0,893) неадекватне виявлення емоцій (0,892). Отримані результати свідчать про те, що більшість проблем щодо організації комунікації у підлітковому віці є тісно взаємопов'язаними між собою, - отже, у випадку прояву певних бар'єрів у встановленні контактів підлітків, є велика вірогідність, що ці бар'єри є не єдиними, характерними для них.

До фактора «Застрагання на образі» (№3) увійшли: «відчуття провини» (-0,743), «емоційна стійкість» (0,658) та «образа» (0,436). Отримані результати свідчать про те, що у підлітків, в разі якщо образа ґрунтується не на емоційній, а на когнітивній складовій, вона набуває такого стійкого характеру, що підлітки здатні визнавати виключно власну правоту, перекладаючи провину на будь-кого з оточення, але не на себе.

Повертаючись до фактору «Психологічні наслідки Інтернет-залежності» (№1), який, з огляду на мету та завдання нашої роботи, є найбільш інформативним, слід зазначити, що на тлі зв'язку Інтернет-залежності та агресивності у поведінці тенденцію до зниження соціальної відкритості підлітків слід розглядати у кількох ключах. По-перше, мова може йти про відстороненість від соціуму внаслідок його визнання як чинника, що певною мірою заважає задовольняти потребу у залежності від глобальної мережі. По-друге, прагнення закритися від оточуючих може бути наслідком браку освіченості щодо особливостей побудови реальної взаємодії, що формується через домінування часу, що проводиться підлітком у віртуальному середовищі. По-третє, такий результат можна розглядати крізь призму потенційних неврахованих в даному випадку причин, що призводять до виникнення Інтернет-залежності. Наприклад, значна прихильність до Інтернету підлітка могла бути спричинена небажанням встановлювати контакти через невпевненість у собі та низьку самооцінку. Відповідно, він, щоб уникнути негативних переживань (сорому, принижень тощо), починає закриватися від

соціального оточення; а щоб мати хоч якусь змогу для реалізації спілкування з однолітками як провідної діяльності, шукає цю нагоду саме у веб-середовищі.

Щодо емоційної нестійкості та самоконтролю — очевидно, що їхнє включене в аналізований фактор є цілком закономірним. Підліток, який є залежним від Інтернету, очікувано з більшою імовірністю виявлятиме агресію в ситуаціях відсутності можливості задовольнити потребу цієї залежності, якщо в нього проявлятиметься нерозвиненість здатності до контролю власних імпульсів, яка ще більше пригнічується через наявну в нього нестабільність емоційних процесів.

З огляду на отримані результати, можемо припускати, що корекційна робота з підлітками, спрямована на формування соціальної відкритості, розвиток здатності до самоконтролю та стабілізацію емоційної нестійкості може послаблювати зв'язок прихильності до Інтернету та агресивності у поведінці. Але підкреслимо: наразі дане положення може формулюватися виключно як гіпотетичне припущення, оскільки воно вимагає подальшої перевірки за допомогою відповідних регресійних моделей, що наразі не стоїть в завданнях нашої роботи, — отже ми лишаємо це в якості можливих перспектив майбутніх досліджень.

Висновки до третього розділу

1. Проведене дослідження Інтернет-залежності підлітків показало, що для абсолютної більшості досліджуваних є характерним помірний рівень виразності Інтернет-залежності. З легкою формою Інтернет-залежності виявлено приблизно п'яту частину від усієї вибірки. Підлітків, в яких Інтернет-залежність взагалі відсутня, та тих, в кого вона є виразною на максимально можливому рівні, було виявлено незначну кількість. Загалом для вибірки підлітків характерний в середньому помірний рівень Інтернет-залежності. Це означає, що неконтрольована прихильність до Інтернету не є критичною проблемою підліткового віку; проте, з іншого боку, про повну відсутність ускладнень, що виникають внаслідок використання підлітками глобальної мережі, також говорити неможна.

2. Проведене дослідження агресивності у підлітків виявило, що показники фізичної, вербальної та опосередкованої агресії підлітків, і, відповідно, їхнього індексу агресивності, а також — негативізму та роздратування, — знаходяться в межах норми. Показники відчуття провини та образи є нижчими за середній рівень виразності, а показник підозрілості — низьким. Отже, не дивлячись на нестабільність емоційної сфери підлітків, організація їхньої агресивності влаштована таким чином, що вона не заважає реалізації комунікації з референтними соціальними групами як провідної діяльності.

3. Проведена діагностика комунікативної соціальної компетентності у підлітків показала, що дана характеристика у досліджуваних є помірною. При цьому найбільш виразною якістю серед усіх складових даного комплексного явища є відкритість, тобто, готовність до соціальної взаємодії, націленість на комунікацію, зверненість до соціального оточення; найменш виразна для них якість — асоціальність у поведінці. Це означає, що комунікативна активність підлітків спрямована, передусім, на задоволення потреби реалізації провідної діяльності даного віку — спілкування з однолітками.

4. Проведене визначення труднощів у встановленні контактів у підлітків виявило, що такі емоційні бар'єри досліджуваних підлітків, що заважають ефективній комунікації, як неадекватне виявлення емоцій, нерозвиненість емоцій, домінування негативних емоцій та небажання емоційного зближення, — є виразними на помірному рівні. При цьому вираженість невміння керувати емоціями знаходиться на межі між помірним та низьким рівнем. Загалом у підлітків спостерігаються незначні емоційні проблеми в ході міжособистісного спілкування. Отже, підлітки не відчують значних проблем у встановленні соціальних контактів; проте, з іншого боку, певні труднощі в даній сфері у них є, — і ці труднощі здебільшого зумовлені незрілістю та нестабільністю їхньої емоційної сфери.

5. Проведений кореляційний аналіз взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків показав, що для досліджуваних осіб характерний прямий значущий взаємозв'язок Інтернет-залежності з фізичною, вербальною, опосередкованою агресією у поведінці, загальною агресивністю, негативізмом та роздратуванням. Це означає, що Інтернет-залежність призводить до такої міри прихильності до глобальної мережі, що за відсутності можливості перебувати в ній, у підлітків активізується низка агресивних проявів, які вони проявляють у реальному соціальному середовищі.

6. Проведена факторизація показників Інтернет-залежності, агресивності та комунікативних характеристик підлітків показала, що для досліджуваних характерний фактор, який вказує на багатогранну складну систему, що визначає зв'язок залежності від глобальної мережі та агресивності у поведінці, з урахуванням критично важливих для підліткового віку показників міжособистісної взаємодії. Даний фактор визначає комплекс психологічних процесів, що ґрунтуються на зв'язку Інтернет-залежності, фізичної, вербальної та опосередкованої агресивності у поведінці, загальної агресивності, негативізму, роздратування, соціальної закритості, емоційної нестійкості та нездатності до самоконтролю. Отже, агресивність підлітків, спричинена Інтернет-залежністю, демонструє виразні прояви в особливостях їхньої соціальної взаємодії.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження, враховуючи завдання, які виконувалися в рамках роботи, ми можемо зробити наступні висновки:

1. В ході проведення теоретичного аналізу було встановлено, що в поняття Інтернет-залежності слід вкладати нав'язливий важко контрольований потяг до користування глобальною Веб-мережею, який супроводжується низкою негативних наслідків, зокрема, у вольовій, міжособистісній та емоційній сферах; зокрема, він може призводити до ескалації агресивності у поведінці (тобто, спрямованості на заподіяння шкоди іншим), особливо в умовах відсутності можливості користуватися Інтернетом. З огляду на комунікативні особливості підліткового віку (такі як: спілкування з однолітками як провідна діяльність, формування самосвідомості, виділення власного «Я», активне пізнання себе як суб'єкта комунікації тощо) Інтернет-залежність як фактор, що значною мірою ускладнює реальну комунікативну діяльність, може нести вкрай негативні наслідки для усього подальшого особистісного розвитку підлітка.

2. При визначенні рівня Інтернет-залежності підлітків було встановлено, що для даної вікової категорії характерний помірний рівень залежності від перебування у глобальній мережі, при якому вони можуть відчувати певні проблеми щодо контролю часу, який проводиться в Інтернеті, та долання негативних наслідків у сімейній, суспільній, начальній та інших сферах власного життя, спричинених надмірним захопленням Веб-мережею. Проте зазначені проблеми не є виразними настільки, щоб повністю зруйнувати або викривити нормативний особистісний розвиток підлітків.

3. В ході дослідження агресивної поведінки підлітків було встановлено, що їхня агресивна схильність до нанесення фізичної шкоди оточуючим, до образ та словесного тиску, до пошуку обхідних шляхів заподіяння шкоди; а також, схильність до роздратування та нехтування встановленими нормами і правилами є помірними та такими, що слід визначати в межах припустимої норми. При цьому

підлітки лише незначною мірою виявляють такі чинники, на основі яких можуть виникати агресивні прояви у поведінці, як підозрілість, почуття провини та відчуття образи.

4. При вивченні взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивності у поведінці підлітків було виявлено, що залежність від перебування у глобальній мережі прямопропорційно пов'язана з фізичною агресією, тобто, зі схильністю до заподіяння фізичної шкоди оточуючим; вербальною агресією — характеристикою, що вказує на спрямованість на образу інших та здійснення словесного тиску на них; опосередкованою агресією як засобом деперсоналізованого виявлення деструктивних емоційних імпульсів; загальною агресивністю у поведінці; негативізмом, тобто, схильністю до нехтування встановленими нормами, ціннісно-моральними орієнтирами, і правилами; та роздратуванням — характеристикою, що визначає легкість, з якою активізуються психологічні механізми, що активізують агресивні імпульси. Отже, гіпотеза, згідно з якою припускалося, що Інтернет-залежність пов'язана з високим рівнем агресивності у поведінці підлітків – підтверджена.

5. В ході визначення місця комунікативних характеристик у структурі взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків було встановлено, що для зазначеної структури характерна наявність фактору, який вказує на комплекс психологічних процесів, що ґрунтуються на зв'язку Інтернет-залежності, фізичної, вербальної та опосередкованої агресивності у поведінці, загальної агресивності, негативізму, роздратування, соціальної закритості, емоційної нестійкості та нездатності до самоконтролю. Відповідно, при описі виразного носія зазначеного фактору, слід мати на увазі Інтернет-залежного емоційно нестійкого, соціально відстороненого підлітка з низьким самоконтролем, який у значній мірі схильний до роздратування, нехтування встановленими нормами і правилами, нанесення фізичної шкоди оточуючим, образ і словесного тиску та пошуку «обхідних» шляхів нанесення шкоди. Отже, гіпотеза, згідно з якою припускалося, що комунікативна соціальна компетентність і самоконтроль у спілкуванні входять до структури чинника, що характеризує

взаємозв'язок Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків – підтверджена.

Перспективи подальших досліджень: планується вивчення ролі ціннісних і смисло-життєвих орієнтацій у взаємозв'язку Інтернет-залежності та агресивності підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белякова С. М., Шовкова К. О. Соціально-психологічні особливості розвитку особистості сучасного підлітка. *Молодий вчений*. 2018. № 5(2). С. 454-458.
2. Боровець О. В. Тренінг формування комунікативної компетентності підлітків. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2009. Вип. 3. С. 23-29.
3. Босак О. С. Агресивна поведінка у підлітковому віці як соціальна проблема. *Наукові праці МАУП*. 2016. Вип. 49. С. 189–197.
4. Бугайова Н. М. Психологічні проблеми Інтернет-адикції в умовах використання телекомунікаційних технологій. Розділ 4: Застосування теле-комунікаційних засобів у навчальному процесі: психолого-педагогічні аспекти. Київ, «Педагогічна думка», 2008. 210 с.
5. Вакуліч Т. М. Психологічні чинники запобігання Інтернет-залежності підлітків : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07. Київ, 2006. 269 с.
6. Воропай А. О., Шиліна А. А. Психологічні особливості підлітків, схильних до Інтернет-залежності. *Право і безпека*. 2012. № 1 (43). С. 305-308.
7. Григор'єва О. В. Агресія, насильство, жорстокість. *Юридична наука*. 2015. № 10. С. 185-192.
8. Давиденко К. О. Інтернет-залежність: тест, поширеність та супутня психопатологія. URL: <https://umj.com.ua/uk/novyna-160556-internet-zalezhnist-test-poshirenist-ta-suputnya-psihopatologiya> (дата звернення: 12.05.2023).
9. Єгоров Л. Ю., Кузнецова Н. А., Петрова Є. А. Особливості особистості підлітків з інтернет-залежністю. *Питання психічного здоров'я дітей та підлітків*. 2005. Т. 5. № 2. С. 20-27.

10. Зінченко О. В. Емпіричне дослідження психологічних характеристик інтернет-спілкування у підлітковому віці. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 29. С. 251-265.
11. Іванова О. Ф., Балинська М. В. Емоційні бар'єри та емпатія в процесі міжособистісного спілкування підлітків з різного соціального оточення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2014. № 1110, Вип. 55. С. 22-26.
12. Ісакова Т. О. Інтернет-залежність як новий феномен сучасного світу: сутність і проблеми. Київ : НІСД, 2011. 47 с.
13. Камінська О. В. Інтернет-залежність як актуальна проблема сьогодення. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Психологія і педагогіка*. 2013. Вип. 22. С. 41-45.
14. Канарова О. В., Єрмоліна В. А. Агресивна поведінка підлітків в міжособистісних стосунках. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2013. Вип. 2. С. 274-280.
15. Карабін Т. В. Вплив особливостей спілкування в мережі «Internet» на процес соціалізації студентської молоді : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.05. Івано-Франківськ, 2005. 261 с.
16. Карпова Л. Г. Методика «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (КСК). Теоретико-методичні засади створення освітньо-розвивального середовища в спеціалізованих закладах загальної середньої освіти для обдарованих дітей : додатки. Харків, 2019. 370 с. URL: http://lib.znau.edu.ua/jirbis2/images/phocagallery/2017/Pryklady_DSTU_8302_2015.pdf (дата звернення 17.05.2023).
17. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Соціологія*. 2010. Т. 146, Вип. 133. С. 50-54.
18. Качмар О. В. Агресія як соціальний феномен. *Нова парадигма*. 2014. Вип. 125. С. 197-205.

19. Корнієнко В. В., Ніканорова Ю. В., Кулешова Т. В. Інтернет-залежність як чинник порушення міжособистісного спілкування. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Педагогіка і психологія*. 2013. Т. 21, вип. 19. С. 87-93.
20. Леван Д. В. Психологічний портрет Інтернет-залежного користувача у підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2019. Вип. 9. С. 107-112.
21. Лемак М. В., Петрище В. Ю. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник. Ужгород : Видавництво Олександра Гаркуші, 2012. 616 с.
22. Миронець М. Г. Психологічні особливості переживання самотності в підлітковому віці. *Наука і освіта*. 2013. № 1-2. С. 66-68.
23. Мойсеєва О. Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 139-148.
24. Моцик Р. В. Інтернет-залежність та її вплив на виховання сучасної людини. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2015. Вип. 18. С. 292-297.
25. Опитувальник Басса-Дарки для діагностики агресивних і ворожих реакцій. URL: <https://vseosvita.ua/library/opituvanna-bassa-darki-dla-diagnostiki-agresivnih-i-vorozih-reakcij-456519.html> (дата звернення: 15.05.2023).
26. Перхайло Н. А. Вербальна агресія підлітків як об'єкт соціально-педагогічної профілактики. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка*. 2015. № 2. С. 125-130.
27. Посохова В. В. Соціально-психологічні особливості формування життєвих планів Інтернет-залежної молоді : дис... кандидата психол. наук : 19.00.07. Київ, 2006. 155 с.

28. Романенко Є. О. Теоретико-методологічна ідентифікація поняття комунікації у контексті сучасних дослідницьких підходів. *Ефективність державного управління*. 2012. Вип. 32. С. 108-115.
29. Сімейне виховання : навчально-методичний посібник / Т. А. Лісовська. Миколаїв : видавець Румянцева Г. В., 2023. 152 с.
30. Тарасюк Г. П. Організація міжособистісного спілкування підлітків у контексті сталого розвитку суспільства. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2016. Вип. 20(2). С. 225-234.
31. Тимошенко В. І. Агресивна поведінка: її сутність та причини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 6. С. 55-63.
32. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія /Н.М.Токарева, Н.М.Макаренко, А.В.Шамне. Кривий Ріг, ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2014. 312 с.
33. Фурман А. В. Психологія «Я-концепції». Львів : Новий Світ, 2000. 360 с.
34. Хміль Я. В. Поняття «Інтернет-залежність» у соціогуманітарних науках та специфіка його дослідження в соціології. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2012. Вип. 6. С. 303-310.
35. Ходан В. П., Богуш В. М. Комп'ютерна та інтернет залежність як хвороба ХХІ століття. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2012. Вип. 10. С. 255-262.
36. Церковний А. О. Аспекти формування Інтернет залежності. *Соціальна психологія*. 2004. №5 (7). С. 149-154.
37. Шугайло Я. В. Інтернет-залежність та проблема її профілактики серед дітей та підлітків. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. 2015. № 2. С. 17-24.
38. Bandura A. Self-Regulation of Motivation and Action through Goal Systems. In V. Hamilton, G. H. Bower, & N. H. Frijda (Eds.), *Cognitive Perspectives on Emotion and Motivation*. 1988. P. 37-61.
39. Baron R. A. Aggression: Definitions and Perspectives. In: *Human Aggression. Perspectives in Social Psychology*. Springer, Boston, MA, 1977. 420 p.

40. Baron R. A., Richardson, D. R. Human aggression. New York: Plenum Press, 1994. 285 p.
41. Buss A. H. The psychology of aggression. New York: Wiley, 1961. 307 p.
42. Buss A. H. and Durkee A. An Inventory for Assessing Different Kinds of Hostility. *Journal of Consulting Psychology*. 1957. 21. P. 343-349.
43. Cash H., Rae C. D., Steel A. H., Winkler A. Internet Addiction: A Brief Summary of Research and Practice. *Curr Psychiatry Rev*. 2012; 8(4). P. 292-298.
44. Delgado J. M. R. Physical control of the mind: toward a psychocivilized society. New York City: Harper and Row, 1970. 346 p.
45. Elkind D. Children and adolescents. Interpretive essays on Jean Piaget (3rd ed.). New York: Oxford Universities Press, 1970. 160 p.
46. Erikson E. H. Childhood and Society. New York: Norton, 1950. 448 p.
47. Freud S. Psychopathology of Everyday Life. Fingerprint! Publishing, 2021. 240 p.
48. Fromm E. The Art of Loving: An Enquiry into the Nature of Love. New York: Harper & Brothers, 1956. 133 p.
49. Hall S. The Social Eye of Picture Post. *Working Papers in Cultural Studies*. 1972. 2. P. 71-120.
50. Heckhausen H. Motivation and Action. Springer Berlin, Heidelberg, 1991. 504 p.
51. Orzack M. N. Computer addiction: What is it? *Psychiatric Times*. 1998; 15 (8). P. 34-38.
52. Pelham W. E., Meichenbaum D., Fabiano G. A. Treating attention deficit hyperactivity disorder and oppositional defiant disorder in the primary care setting. *Behavioral Integrative Care: Treatments That Work in the Primary Care Setting*. 2005. 177-199.
53. Shaw M., Black D. W.. Internet addiction: definition, assessment, epidemiology and clinical management. *CNS Drugs*. 2008; 22(5). P353-365.

54. Sillars A. L., Vangelisti A. L. Communication: Basic Properties and Their Relevance to Relationship Research. In A. L. Vangelisti & D. Perlman (Eds.), *The Cambridge handbook of personal relationships*. 2006. 3. 331-351.
55. Talk Story about Dr. Ivan K. Goldberg and the Internet Addiction Disorder. *The New Yorker*. January 13. 1997. P. 28-30.
56. Young K. S. Psychology of computer use: XL. Addictive use of the Internet: A case that breaks the stereotype. *Psychol Rep*. 1996. 79 (3 Pt 1). P. 899–902.

АНОТАЦІЯ

Льовкіна А. — Взаємозв'язок Інтернет-залежності та агресивної поведінки підлітків

У роботі проаналізовано теоретичні підходи до визначення понять Інтернет-залежності, агресії та агресивності. Розглянуті роботи, присвячені вивченню комунікативних особливостей підліткового віку.

В ході емпіричного дослідження, в якому брали участь 52 підлітка у віці від 9 до 14 років із загальноосвітніх шкіл Харкова, Полтави, Кропивницького, Івано-Франківська та Миколаєва, було визначено рівень Інтернет-залежності підлітків, досліджено прояви їхньої агресивної поведінки та комунікативні характеристики; визначено значущі зв'язки Інтернет-залежності та показників агресивності у поведінці. Також в ході факторизації було отримано фактор, який вказує на комплекс психологічних процесів, що ґрунтуються на зв'язку Інтернет-залежності, фізичної, вербальної та опосередкованої агресивності у поведінці, загальної агресивності, негативізму, роздратування, соціальної закритості, емоційної нестійкості та нездатності до самоконтролю. Окреслено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: Інтернет-залежність, агресія, агресивна поведінка, агресивність, підлітки, підлітковий вік, комунікація, комунікативна компетентність, труднощі у встановленні контактів, самоконтроль у спілкуванні.

ABSTRACT

Lyovkina A. — The relationship between Internet addiction and aggressive behavior of teenagers

The paper analyzes theoretical approaches to defining the concepts of Internet addiction, aggression, and aggressiveness. There were considered the works devoted to the study of communicative features of adolescence.

In the course of an empirical study, in which 52 teenagers aged 9 to 14 from secondary schools in Kharkiv, Poltava, Kropyvnytskyi, Ivano-Frankivsk, and Mykolaiv participated, it was determined the level of Internet addiction among teenagers; the manifestations of their aggressive behavior and communicative characteristics were investigated; significant relationships between Internet addiction and indicators of aggressiveness in behavior were determined. Also, in the course of factorization, a factor was obtained that indicates a complex of psychological processes based on the connection of Internet addiction, physical, verbal and indirect aggressiveness in behavior, general aggressiveness, negativism, irritability, social closeness, emotional instability and inability to self-control was determined. Were outlined the prospects for further research.

Key words: Internet addiction, aggression, aggressive behavior, aggressiveness, teenagers, adolescence, communication, communicative competence, difficulties in establishing contacts, self-control in communication.